

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

П. М. Рабінович

**ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ
ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Видання 9-е, зі змінами

Львів
“Край”
2007

ББК 67я73
УДК 34(075.8)

Рабінович П.М.

Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник.

Вид. 9-е, зі змінами. – Львів: Край, 2007. – 192 с.

Р 12

Висвітлюється низка нетрадиційних для навчальної літератури понять і теорій (зокрема поняття загальносоціального права, прав людини, прав націй, народу, прав людства; концепція та ознаки правової держави; загальнолюдські принципи юридичного права; сутність та функції сучасних перехідних держав, зорієнтованих на розбудову громадянського суспільства соціальної демократії). Увесь навчальний матеріал викладено з позицій основних, невідчужуваних прав людини і правової держави.

Призначений для студентів спеціальності «Правознавство» та інших гуманітарних спеціальностей.

ISBN

© П. М. Рабінович, 2007

ПЕРЕДМОВА ДО ДЕВ'ЯТОГО ВИДАННЯ

Понад п'ятнадцять років тому, коли у вітчизняному правознавстві виникла потреба в істотній трансформації його методології, автор підготував дещо незвичний на той час посібник з теорії права та держави, який згодом було опубліковано декількома виданнями¹.

Нетрадиційним було те, що вперше в пострадянській історії матеріал у посібнику викладався з позицій фундаментальних, невідчужуваних прав і свобод людини. А це кардинально гуманізувало весь курс: адже виклад усіх його тем було підпорядковано уявленню, за яким держава та здійснюване нею юридичне регулювання суспільних відносин мають слугувати кожній людині, повинні бути насамперед інструментами забезпечення, охорони та захисту її прав і свобод.

І хоча деякі з ідей, котрі обґрунтовувались у посібнику, сприймалися тоді як наукові гіпотези (зокрема висновки щодо майбутнього типу соціально-демократичної держави, перехідного типу держави соціально-демократичної орієнтації, сутності верховенства права і правової держави), нині можна з певною переконаністю констатувати, що більшість із них виявились небезпідставними .

Про це свідчать не тільки відзиви рецензентів цієї праці². Досвід самої України (як й інших так званих постсоціалістичних держав) видається вагомим підтвердженням низки

¹ Див.: Загальна теорія права та держави. Конспект лекцій. – Львів, 1992; Права людини та їх юридичне забезпечення. (Основи загальної теорії права і держави). – Київ, 1992; Основи загальної теорії права та держави. – Бородянка, 1993; Київ, 1993, 1994, 1995, 2001; Одеса, 2002; Тернопіль, 2002; Харків, 2005.

² Див., напр.: Право України. – 1993 – №4; Государство и право. – 1997. – №8.

висловлених у посібнику положень: згадаємо, наприклад, конституційні настанови про те, що Україна – “демократична, соціальна, правова держава”; що у ній “визнається і діє принцип верховенства права”; що права і свободи людини “визначають зміст і спрямованість діяльності держави”, а утвердження і забезпечення цих прав і свобод є її “головним обов’язком” (ст. 1,3,8 Конституції України).

Навряд чи є випадковістю і те, що чимало принципів, методологічно значущих уявлень, які містились у попередніх виданнях посібника, згодом було прийнято і так чи інакше відтворено у деяких інших вітчизняних підручниках і посібниках для студентів вищих юридичних навчальних закладів, учнів середніх шкіл, абітурієнтів, а також у довідкових та енциклопедичних виданнях.

Тому-то й у нинішньому (дев’ятому) виданні посібника збережено його базові ідеї і концепції. Зміни ж та уточнення, зроблені у ньому, спрямовано здебільшого на підвищення рівня узагальненості наукових положень – зокрема, шляхом зменшення конкретно-історичної інформації, котра торкається лише однієї держави чи однієї правової системи. Задля полегшення сприйняття та засвоєння студентами навчального матеріалу значно урізноманітнено графічно-шрифтове оформлення дефініцій понять, опису ознак та класифікацій державно-правових явищ.

Автор, як і раніше, буде вдячний читачам за будь-які критично-конструктивні зауваження і рекомендації, спрямовані на наукове й методичне поліпшення цієї праці, їх, можливо, вдасться врахувати при підготовці академічного курсу загальної теорії права та держави. З огляду на авторський намір, і дане видання посібника лишається, до певної міри, однією із чергових спроб.

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Пропонована праця становить посібник з нормативного курсу теорії держави і права, що викладається нині в усіх юридичних закладах України і становить концептуальний фундамент фахової підготовки юристів. Від попередніх вітчизняних підручників і посібників з цієї дисципліни він принципово відрізняється насамперед тим, що весь навчальний матеріал вперше викладено з позицій основних прав людини і правової держави.

Посібник виходить з основного завдання курсу – фундаментальної, методологічної дисципліни у системі спеціальної юридичної освіти в сучасних умовах: сприяти підготовці в Україні юристів високої кваліфікації, здатних брати активну участь у забезпеченні, охороні й захисті прав людини і громадянина, у розбудові Української демократичної соціальної правової держави в процесі становлення в ній ринкової економіки і громадянського суспільства.

Це завдання може бути виконано значною мірою шляхом засвоєння студентами-юристами найбільш загальних і провідних закономірностей виникнення, структури, функціонування й розвитку права і держави – закономірностей, що, як відомо, якраз і складають предмет зазначеної науки. Урахування цих закономірностей і використання кращих гуманістичних і демократичних державно-правових здобутків людської цивілізації – неодмінна передумова побудови в Україні саме такої держави, яка могла би посісти гідне місце в європейській, а зрештою – й в світовій співдружності держав, і формування саме такої національної правової системи, яка б знаходилась на рівні широкотовизнаних міжнародних стандартів щодо прав людини і прав нації (народу).

Зазначеною вихідною настановою зумовлені такі особливості посібника:

Оновленість концептуальних підходів. Йдеться про використання новітніх наукових ідей щодо колишніх і сучасних державно-правових явищ; про переосмислення й відмову від тих теоретичних положень, які протягом десятиріч були поширені у вітчизняній юриспруденції, так чи інакше спростовані світовою та радянською державно-правовою практикою; про спробу дати нову інтерпретацію деяких складних, неоднозначних процесів у цій сфері.

Домінування проблем прав людини. Саме вони набули значення концептуального центру, ядра всього курсу, зумовили істотні зміни в його структурі, введення низки нових та перегляд деяких традиційних ідей і понять. Зокрема, вперше у посібнику з цієї дисципліни, який виданий в Україні, висвітлюються поняття загальносоціального права, прав людини, прав нації (народу), прав людства; концепція й ознаки правової держави; соціальна сутність та функції сучасних демократичних правових держав, що існують у суспільствах із ринковою соціально орієнтованою економікою.

Нетрадиційна структура курсу. Вона зумовлена, в першу чергу, відзначеними його особливостями й відображається не тільки у змісті, але й послідовності викладення тем. На відміну від існуючих вітчизняних підручників з теорії держави і права, у пропонованій праці спочатку висвітлюються правові й державно-юридичні *ідеали*, в яких втілено найкращі надбання правового розвитку людства (частина I), а вже далі охарактеризовуються основні “параметри” насамперед тих держав і правових систем, котрі якраз на такі ідеали зорієнтовані і слугують *засобами* їх досягнення (частини II і III). (Береться до уваги, що інші, здебільшого попередні типи держав і правових систем докладно розглядаються – на прикладі їх конкретних “представників” – в іншому курсі, що викладається в юридичних вищих навчальних закладах “паралельно” із теорією держави та права – в історії держави і права).

Поряд із цими новелами, в яких втілено авторське переосмислення вузівського навчального курсу загальнотеоретичного правознавства, не можна не зауважити також, що у посібнику збережено (хоч і в дещо трансформованому вигляді) певні методичні засади викладання цього предмету, які були започатковані у 50-х роках ХХ ст. на юридичному факультеті Львівського державного університету членом-кореспондентом Академії наук Української РСР професором П.О. Недбайлом, виправдали себе у практиці навчання й розвинуті його учнями. Враховано також поради доцента Г.Г. Шмельової.

Осмислювались, так або інакше, і мало відомі колишнім та нинішнім поколінням студентів *україномовні* посібники з відповідного курсу, що видавались як в Україні¹, так і за її межами². Уважно вивчались і найновіші наукові та навчальні праці із загальної теорії права та держави, опубліковані в Росії, де нині відбуваються перехідні процеси, аналогічні тим, що мають місце в Україні.

¹ Див., напр.: Бабун Р. Загальна наука про право та державу. – К., 1927; Назаренко Є. В. Теорія держави і права. – К., 1958; Недбайло П.О. Основи теорії держави і права. – К., 1959.

² Див., напр.: Дністрянський С. Наука про право і державу. Т. 1. – Прага, 1923; Старосольский В. Політичне право: Курс лекцій. – Подєбради, 1933-1934; Його ж. Загальна наука права (Курс лекцій). – Подєбради, 1934; Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987.

Частина перша

ПРАВА ЛЮДИНИ І ПРАВОВА ДЕРЖАВА

(Теоретико-методологічні основи)

Тема 1. Основні права людини як загальносоціальне явище

У сучасному світі немає суспільства, в якому б не використовувалося, не культивувалося поняття права. Тому правильне розуміння явищ, які ним відображаються, безпосередньо набуває світоглядного значення. Світогляд людини не може бути повним, досконалим, якщо в ньому відсутні знання щодо сутності права. Проте “участь” у формуванні світогляду – не єдиний прояв реального значення положень, викладених у даній темі посібника.

Немає, ясна річ, людини, котра у своєму буденному житті не використовувала б таких слів, як “право”, “права”, “свобода”, “обов’язок” та ін. Адже саме до цих термінів (точніше, до понять, що ними позначаються) вдаються тоді, коли виникає потреба довести обґрунтованість своїх вимог, очікувань, виправдати свої вчинки, дії. А переконливість, ефективність застосування у таких випадках зазначених понять і термінів відчутно посилюється, якщо їх розуміння ґрунтується на наукових висновках, аргументах.

1. Право як загальносоціальне явище

У слов’янських мовах словом (терміном) “право” позначаються поняття, які відображають різні соціальні явища. Те явище, що виникає та існує незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Інше ж явище, поняття про яке теж позначається згаданим терміном, є наслідком виключно державної діяльності, вті-

лення її волевиявлення. Зважаючи на це, необхідно розрізняти відповідно право загальносоціальне і, так би мовити, спеціально-соціальне, умовно кажучи, юридичне.

Загальносоціальне право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об’єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб’єктів.

Залежно від виду носіїв цих можливостей розрізняють права людини; права сім’ї, нації, права інших соціальних спільнот (класів, груп), права громадських об’єднань; права людства.

2. Поняття прав людини

Права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об’єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх людей.

Отже, це, **по-перше**, певні свободи людини, тобто її можливість діяти певним чином або ж утримуватися від певних учинків з тим, щоб забезпечити собі належне існування, розвиток, задоволення тих потреб, які сформувались. Причому, якщо йдеться про *основні* права, то під ними слід розуміти саме такі можливості, без котрих людина не може нормально існувати. Що значить “нормально”? Відповідь на це запитання зумовлюється біологічною і соціальною обґрунтованістю потреб людини. Варто наголосити, що саме ці потреби, як результат історично-природного та соціального розвитку людства, не є незмінними.

По-друге, зміст і обсяг можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, головним чином від рівня його економічного розвитку. І в цьому сенсі права людини – явище соціальне: породжуються вони самим суспільством.

По-третє, ці можливості за їх основними, “стартовими” показниками, «дозами» мають бути рівними, однаковими в усіх людей. Лише тоді вони будуть правовими (від слів “правильний”, “справедливий”, “праведний” тощо).

Тому, **по-четверте**, вони не повинні будь-ким відчувуватись, відбиратись, не можуть вони бути і “дарунком” з боку держави або будь-якої іншої організації або особи.

У різних актах (зокрема, міжнародно-правових) та в національному законодавстві, у науковій і публіцистичній літературі часто-густо вживається вираз “права і свободи людини”. Проте відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й донині однозначно не з’ясована навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни “права” і “свободи” нерідко використовуються як синоніми. І якщо зміст поняття прав людини розкривається тут через філософську категорію “можливостей”, то така його інтерпретація обіймає, напевно, також і поняття свобод людини.

Розуміння прав людини як її певних можливостей можна зустріти, так чи інакше, у працях ряду юристів, суспільствознавців. Що ж до інших інтерпретацій у сучасній науковій літературі поняття, котре розглядається, що вони можуть бути зведені у найзагальнішому вигляді до таких:

- 1) права людини – це певним чином внормована її свобода;
- 2) права людини – це певні її потреби (чи інтереси);
- 3) права людини – це вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству чи державі;
- 4) права людини – це певний вид (спосіб прояву) моралі.

Усі зазначені підходи (окрім першого) відображають, як видається, досить суттєві, проте не онтологічні, не “субстанціональні” статуси досліджуваного феномена. І тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відобразити саме онтологічну, буттєву природу прав людини.

3. Класифікація основних прав людини

Ця класифікація набуває практичного значення, зокрема, при побудові Конституції та інших законів держави, оскільки здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав у законодавстві.

Що ж стосується прийнятих у 1966 р. Міжнародних пактів про права “економічні, соціальні і культурні”, а також про права “громадянські і політичні”, то видова класифікація, відображена у цих назвах, котра хоч і означала на той час значний крок уперед, зараз уже навряд чи залишається безсумнівною – хоча б тому, що не завжди здатна задовольнити праворегулятивну практику. Зокрема, не можна не відзначити, що всі права людини є соціальними у тому сенсі, що вони обумовлені соціумом, суспільством як за змістом, так і за засобами їх здійснення. З цієї точки зору, “несоціальних” прав людини взагалі існувати не може. Стосовно ж так званих громадянських прав, то поняття про них (як і сам термін) пов’язується, асоціюється з правами саме громадян тієї чи іншої держави (тобто не всіх, не будь-яких людей).

Розмежувати основні права за певними групами можна насамперед *за змістом (характером) потреб людини, котрі цими правами забезпечуються*. Тоді класифікація матиме такий вигляд:

фізичні (інакше кажучи, вітальні, тобто життєві) права – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб (зокрема, права на життя; фізичну недоторканність; безпечне природне середовище; житло; належний рівень матеріального забезпечення; власність на предмети споживання; безоплатне медичне обслуговування та інші види соціального забезпечення);

особистісні права – це можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності люди-

ни, її світогляду та духовності (зокрема, право на ім'я; честь і гідність; свободу віросповідання, вираження своїх переконань);

культурні (гуманітарні) права – це можливості збереження, розвитку національної самобутності, доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому вдосконаленні (зокрема, право на освіту й виховання; користування надбаннями культури і мистецтва; наукову, технічну і художню творчість; авторські права);

економічні права – це можливості людини реалізовувати свої здібності і здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ (зокрема, права на власність щодо засобів виробництва; права на: здобуття професії; вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови та справедливу оплату праці);

політичні права – це можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на: громадянство та правосуб'єктність; участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; участь у державному управлінні суспільством; участь у створенні й діяльності громадських об'єднань; державний захист від порушень прав людини).

Не заперечуючи принципу неподільності та взаємозалежності усіх груп основних прав людини, не можна, однак, вважати, що будучи необхідним інструментом задоволення її потреб, всі вони є цілком рівноцінними для її існування і розвитку. Тому й послідовність їх викладу в Основному Законі держави не повинна бути довільною, випадковою: вона має так чи інакше зважати на певну нерівнозначність прав людини (корелюючи з нерівнозначністю відповідних потреб) і відображати її.

Крім наведеної класифікації, всі права людини можуть розподілятися на певні види і за іншими критеріями, а саме:

- за значенням для їх носія – **основні** (безумовно необхідні для його існування та розвитку) і **неосновні** (які не є життєво необхідними);

- за характером, способом здійснення – **активні** (свобода “для”, тобто для вчинення активних дій) і **пасивні** (свобода “від”, тобто від втручання, від перешкоджування з боку інших суб’єктів);

- за суб’єктним складом здійснення – **індивідуальні** (здійснюються лише одноособовими діями – наприклад, право на свободу вираження поглядів, на виховання своєї дитини), **колективні** (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права – наприклад, право на утворення громадських об’єднань, проведення мітингів, демонстрацій) і **“змішані”** (здійснюються як індивідуальними, так і колективними діями).

4. Міжнародно-правові засоби, призначені для забезпечення і захисту основних прав людини

Усі сучасні держави залежно від стану дотримання ними основних прав людини можна розподілити на три групи:

1. Держави, які відверто нехтують правами людини (Судан, Заїр).

2. Держави, котрі декларують, визнають у принципі всі основні права людини, проте ще не створили всіх належних механізмів для їх додержання (Україна, Росія, деякі країни Східної Європи, ряд держав Латинської Америки, які звільнилися від диктатури).

3. Держави, де існують досить розвинені юридичні інститути із захисту прав громадян, хоча й там мають місце порушення прав окремих меншин (ФРН, Франція).

Таке становище вимагає використання у різних країнах засобів міжнародного контролю за дотриманням прав людини. До них належать: **а) міжнародно-правові акти**, які вміщують правила діяльності, формулюють права і обов’язки відповідних суб’єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо),

а також міжнародні документи, які норм, правил поведінки звичайно не вміщують, прав і обов'язків безпосередньо не формулюють (зокрема, декларації, заяви, меморандуми), і **б) міжнародні органи** зі спостереження, контролю за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети) та захисту цих прав (суди, трибунали).

Серед усіх цих засобів слід також розрізняти “всесвітні” (тобто такі, які створені і використовуються світовим співтовариством в особі Організації Об'єднаних Націй, її компетентних органів або під її егідою) і “регіональні” (або, умовно кажучи, континентальні).

Засоби всесвітнього співтовариства

а) *Міжнародно-правові акти, документи:*

Загальна декларація прав людини (1948 р.);

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966р.);

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966р.);

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права;

Декларація соціального прогресу і розвитку (1969 р.);

Декларація про право на розвиток (1986 р.);

Декларація і План дій другої Всесвітньої конференції з прав людини (1993 р.).

б) *Міжнародні органи:*

Рада з прав людини Організації Об'єднаних Націй;

Комітети ООН – з прав людини; економічних, соціальних і культурних прав; ліквідації расової дискримінації; ліквідації дискримінації жінок; з прав дитини; проти катувань;

Центр з прав людини ООН;

Верховний Комісар ООН з прав людини;

Верховний Комісар ООН у справах біженців.

Регіональні (*континентальні*) засоби

Європа

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (прийнята Радою Європи, до складу якої тоді входило 11 країн, в Римі у 1950 р.; зараз до складу Ради Європи входять 46 країн).

Європейська соціальна хартія (Турін, 1961 р.);

Заключний акт Наради (нині – Організації) з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) (підписаний 35 державами в Гельсінкі у 1975 р.);

Підсумковий документ Віденської зустрічі держав – учасниць НБСЄ (1989 р.);

Хартія основних соціальних прав робітників Європейського Економічного Співтовариства (Страсбург, 1989 р.);

Паризька хартія для нової Європи (НБСЄ, 1990 р.);

Документи Конференцій з людського виміру загальноєвропейського процесу держав – учасниць НБСЄ Паризької (1989 р.), Копенгагенської (1990 р.), Московської (1991 р.);

Заключний документ Хельсінкської Наради держав – учасниць НБСЄ “Виклик часу перемін” (1992 р.);

Хартія Європейського Союзу про основні права (2000 р.)

б) Міжнародні органи:

Європейський суд з прав людини;

Комісар Ради Європи з прав людини.

Америка

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Американська декларація прав та обов’язків людини (прийнята Організацією Американських Держав (ОАД), до складу якої входять понад 30 держав, у квітні 1948 р.);

Американська конвенція про права людини (ОАД, Коста-Ріка, 1969 р.)

б) Міжнародні органи:

Міжамериканська комісія з прав людини;

Міжамериканський суд з прав людини.

Африка

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Африканська хартія прав людини і народів (прийнята Організацією африканської єдності (ОАЄ), до складу якої входить 30 держав, у м. Банджулі (Гамбія) у 1981 р.).

б) Міжнародні органи:

Африканська комісія з прав людини і народів.

Отже, сучасна практика свідчить про інтенсифікацію процесу міжнародного визнання і забезпечення основних прав людини, що, безперечно, має гуманістичне, прогресивне значення.

5. Основні тенденції розвитку прав людини:

- дедалі ширше втілення у суспільну свідомість уявлення про те, що саме людина є первинним, головним суб'єктом права;

- дедалі ширше запровадження у свідомість суспільства розуміння прав людини як соціально-історичного явища;

- розповсюдження принципу правової рівності на дедалі більше коло людей;

- зростання кількості країн, які допускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання прав людини.

Внаслідок того, що після Другої світової війни права людини поступово переставали бути лише внутрішньою справою держав, виникла, утверджується та набуває дедалі більшого поширення ідея утворення нового міжнародного правового порядку. Серед найважливіших його характеристик, рис слід відзначити такі:

- універсалізація концепції прав людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав;

- поширення визнання верховенства норм міжнародного права щодо норм внутрішньодержавного законодавства з питань прав людини;

- об'єктивна поінформованість світової громадськості про стан дотримання прав людини у різних країнах;

- утворення і розгортання діяльності неурядових (громадських та інших) організацій із захисту прав людини;
- підвищення ефективності міжнародних контрольних механізмів щодо захисту прав людини.

Яскравим проявом наведених тенденцій стала друга Всесвітня конференція з прав людини, організована ООН у Відні в червні 1993 р. (перша така конференція проводилася під егідою цієї організації 1968 р. у Тегерані). У Віденській конференції, що проходила під девізом “Права людини: знати їх, вимагати їх, захищати їх”, взяли участь делегації майже 140 держав на чолі з міністрами закордонних справ.

Зазначені тенденції, гадаємо, повинні враховуватись при загальній оцінці стану законодавства сучасної України з питань прав людини і громадянина та при підготовці відповідних законодавчих пропозицій.

6. Права дитини

Люди у віці до 18 років за міжнародно-правовими критеріями вважаються неповнолітніми і тому належать до “дітей” (ст. I Конвенції про права дитини, прийнятої ООН у 1989 р.; за 10 років до того ООН проголосила Декларацію прав дитини).

Для цієї категорії суб’єктів значна частина основних прав людини нічим не відрізняється за своїм змістом від прав повнолітніх (“дорослих”) осіб. Інша ж група таких прав певним чином специфікується, змістовно конкретизується (наприклад, право на розвиток). Та, окрім цього, дітям належать і особливі, додаткові можливості, які зафіксовані зазначеною Конвенцією в усіх “змістовних” різновидах прав. Зокрема, серед таких прав виділяються:

фізичні – права на першочерговість захисту і допомоги, здорове зростання, неприпустимість таких кримінальних покарань, як смертна кара і довічне тюремне ув’язнення;

особистісні – права на знання своїх батьків і нерозлучення з ними (сімейні зв’язки), отримувати виховання;

культурні – право на ігри і розважальні заходи;
економічні – право не бути залученим до роботи до досягнення певного віку;

політичні – права не призиватись на державну військову службу до 15 років, на захист з боку держави від недбалої і брутального, жорстокого поводження, експлуатації та розбещення.

Спеціальним органом всесвітнього співтовариства, призначеним для спостереження та контролю за дотриманням прав дитини, закріплених у згаданій Конвенції (Україна приєдналась до неї у 1991 р.), є Комітет ООН з прав дитини.

7. Загальносоціальні обов'язки людини

Із загальносоціальними правами дорослої (повнолітньої) психічно нормальної людини природно пов'язуються її соціальні обов'язки.

Загальносоціальний обов'язок людини – це необхідність певної її поведінки, об'єктивно зумовлена конкретно-історичними потребами існування та розвитку інших людей, соціальних спільнот та об'єднань і всього людства.

Видова класифікація загальносоціальних обов'язків людини в основному відповідає наведеній класифікації її прав. Тому серед таких обов'язків можна виділити:

фізичні (наприклад, утримувати і захищати своїх неповнолітніх дітей);

особистісні (наприклад, поважати честь, гідність, віросповідання людей; виховувати своїх дітей);

культурні (наприклад, дбайливо ставитися до пам'яток історії людства);

економічні (наприклад, віддавати частину індивідуального прибутку на загальносуспільні потреби);

політичні (наприклад, протистояти насильству, вдаватися тільки до мирних засобів задоволення своїх політичних інтересів).

Тема 2. Права нації (народу) і права людини

Чи не найпереконливішим (хоча й сумним) свідченням актуальності даної проблеми є той факт, що зі 150 збройних конфліктів, які спалахували у світі після Другої світової війни, майже 130 зумовлювались етнонаціональними суперечностями.

Практична значущість цієї проблеми зумовлюється, зокрема, й тим, що зараз у більшості розвинених цивілізованих країн проживають різноманітні національні меншини (в європейських державах їх питома вага серед усього населення становить у середньому 15 відсотків, у Росії – 17, в Україні – 22 відсотки). Причому яскраво виражена тенденція державно-етнічного самовизначення, самоутвердження багатьох націй, народів діалектично сполучається, поєднується, переплітається зі зростанням кількості держав саме з багато-національним складом громадян.

Між тим взаємозалежність прав людини і прав нації видається очевидною: адже, з одного боку, будь-яке порушення прав нації неминуче тягне за собою порушення прав людей, які до цієї нації належать; а з іншого – порушення прав людини часто-густо (хоч, ясна річ, не всюди й не завжди) може відбуватися саме через її національність.

1. Основні права нації (народу)

Основні права нації (народу) – це певні можливості кожної нації (іншої етнічної спільноти, народу), які необхідні для задоволення потреб її нормального існування і розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх націй (народів).

Розуміння прав нації залежить не в останню чергу, ясна річ, від того, який зміст вкладатиметься в поняття нації. Зважаючи на це, слід зауважити, що в суспільствознавстві (зокрема, у таких науках, як етнологія, етнополітологія,

етнопсихологія, соціологія, історія) існує щонайменше три інтерпретації зазначеного поняття, а саме як спільноти: *а) етнічної, б) територіальної, в) політичної (державно-громадянської).*

У сучасний період, у зв'язку з процесами, які відбуваються в багатьох країнах (демократизація, “етнізація”, інтернаціоналізація та ін.), набула вельми важливого значення проблема співвідношення прав людини і прав нації (народу). Нині нерідко ставиться і обговорюється питання: якій саме (“чийй”) групі прав слід надати перевагу, забезпечити першочергове задоволення?

Видається, що така постановка питання є дещо некоректною, “механічною”. Як уже відзначалось, одним із основних складників загальносоціальних прав людини є можливість зберігати, виявляти, реалізовувати й розвивати свою національну самобутність. Тому забезпечення даного права кожному члену певної національної спільноти слугує водночас і забезпеченням відповідних етнічних прав усієї цієї групи людей. І навпаки: забезпечення прав нації в цілому дозволяє кожному її представникові здійснювати свої етнічні права.

Викладена інтерпретація співвідношення зазначених різновидів загальносоціальних прав відображає, як видається, їх діалектичний взаємозв'язок і усуває підставу для їх протиставлення, конкуренції (але в той самий час і не призводить до їх ототожнення).

Показово, що Загальна декларація прав людини містить такі поняття, як “воля народу” (п.3 ст.21), “соціальний порядок” (ст.27), а присвячені правам людини Міжнародні пакти про економічні, соціальні і культурні права, а також про громадянські й політичні права прямо включають положення про “права народів” (ст.1). Є й такі міжнародно-правові акти, в яких права людини й права народів (націй) розглядаються в єдності, інтегровано (наприклад, Декларація ООН про право на розвиток).

2. Види основних прав націй

Користуючись тим самим критерієм, який було застосовано у викладеній вище класифікації прав людини, для визначення різновидів основних прав нації, останні можна розподілити на такі групи:

фізичні права – можливості нації, необхідні для її фізичного існування, виживання, задоволення життєво необхідних матеріальних потреб (наприклад, прав на соціальну безпеку, національний та міжнародний мир і мирне співіснування з іншими націями, народами; екологічну безпеку, тобто підтримування довколишнього природного середовища у стані, необхідному для збереження і відтворення здорового генофонду нації; забезпечення життєво необхідного рівня матеріального добробуту нації);

етнічні права – можливості збереження, виявлення, розвитку і захисту національної (етнічної) самобутності, своєрідності, унікальності відповідної етносоціальної спільноти (наприклад, прав на культивування своєї мови, специфічного духовного менталітету, національних звичаїв і традицій, певної назви нації, яку вона обрала для себе);

культурні права – можливості зберігати, виявляти, розвивати і захищати здобутки національної культури в усьому розмаїтті її проявів, а також користуватись культурними надбаннями інших народів (наприклад, право на збереження пам'яток національної історії та культури);

економічні права – можливості розвивати, збільшувати виробництво матеріальних благ для забезпечення і підвищення рівня добробуту даної нації (наприклад, право володіти, користуватись і розпоряджатись усіма природними та матеріальними ресурсами на своїй території);

політичні права – можливості самостійно, за своїм власним добровільним волевиявленням, визначати характер і спосіб свого соціально-політичного конституювання, само-

ствердження як певної соціальної єдності, спільності, а також формування своїх взаємин з іншими етнічними – як державними, так і бездержавними – утвореннями (мається на увазі насамперед право на політичне самовизначення, тобто визначення свого державницького статусу або як окремої держави, або як автономії чи територіально-національного утворення у складі іншої держави, або як держави, що входить до об'єднання кількох держав, тощо).

Право на існування та право на самовизначення – насамперед політичне (тобто на державну самоорганізацію), але й також економічне, соціальне, духовне, культурне – належать до найважливіших, визначальних основних прав нації (народу).

Під час демонтажу Союзу РСР український народ використав право на самовизначення, коли – в особі свого вищого представницького органу законодавчої влади – Верховної Ради УРСР – проголосив державний суверенітет і утворив незалежну, самостійну державу Україну. Посилання на згадане право вміщено у Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та в Акті проголошення незалежності України (1991 р.).

Інші основні права українського народу (як і права всіх етнічних спільностей, груп, що проживають у цій державі) було закріплено у Декларації прав національностей України (1991 р.). Закріплені вони й у Конституції України (1996 р.).

3. Міжнародно-правові засоби, спрямовані на здійснення і захист прав нації

До таких засобів належать:

- а) міжнародно-правові акти, документи;
- б) міжнародні (міждержавні) органи, організації, структури.

Серед згаданих засобів слід розрізняти “всесвітні” (тобто ті, що існують на рівні Організації Об'єднаних Націй або під її егідою) та “регіональні” (зокрема, континентальні).

Засоби всесвітнього співтовариства

а) Міжнародно-правові акти:

Статут Організації Об'єднаних Націй (п.2 ст.1);

Міжнародна Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього (1948 р.);

Резолюція ООН «Право народів і націй на самовизначення» (1952 р.);

Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960 р.);

Резолюція ООН «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами» (1960 р.);

Декларація «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» (1963 р.);

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.);

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ст. 1 (1966 р.);

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ст. 1 (1966 р.);

Декларація про расу і расові забобони (ЮНЕСКО, 1978 р.);

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970 р.);

Декларація про права народів на мир (1984 р.);

Декларація про право на розвиток (1986 р.).

б) Міжнародні органи:

Комітет ООН з прав людини;

Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації.

Регіональні засоби

Африка

а) Міжнародні акти, документи:

Африканська хартія прав людини і народів (1981 р.).

б) Міжнародні органи:

Африканська комісія з прав людини і народів.

Європа

а) Міжнародні акти, документи:

Заключний акт НБСЄ (1975 р.);

Документ Копенгагенської зустрічі держав – учасниць НБСЄ (1990р.);

Паризька хартія для нової Європи (1990 р.);

Документ Гельсинкської зустрічі держав – учасниць НБСЄ “Виклик часу перемін” (1992 р.);

Декларація про агресивний націоналізм, шовінізм, расизм, ксенофобію і антисемітизм (Рада НБСЄ, 1993 р.).

б) Міжнародні органи:

Рада Європи;

Міжпарламентська асамблея Європейського Економічного Співтовариства (Європарламент);

Рада НБСЄ (Рада міністрів закордонних справ держав – учасниць НБСЄ);

Комітет вищих посадових осіб НБСЄ.

4. Специфічні права національних меншин

Практична значущість цього питання зумовлюється, зокрема, тим, що в залежності від того, як забезпечуються і захищаються загальносоціальні права всіх етнічних спільностей у тій чи іншій державі (а це значною мірою досягається за допомогою державно-юридичного регулювання), залежить нормальне, мирне існування народів відповідних країн.

Національним меншинам, які проживають (чи то компактно, чи то розпорошено, дисперсно) на території держави, що утворена так званою “статусною” або “титульною” нацією, тобто такою, яка дала цій державі свою назву, належать усі основні права нації (за винятком – у ряді випадків – деяких різновидів права на політичне самовизначення).

Проте, по-перше, усі ці права в умовах інонаціонального оточення набувають специфічного виразу (в першу чергу, вони передбачають запровадження спеціальних механізмів

забезпечення), а по-друге, національним меншинам мають належати, згідно з документами міжнародного співтовариства, ще й *особливі, “додаткові” можливості*. До них, зокрема, належать серед прав:

фізичних – право на проживання в місцях традиційного історичного поселення, на уникнення депортації, примусового переселення;

етнічних та культурних – право на неасиміляцію;

економічних – право на одержання пропорційної частки централізованих державних фондів, що виділяються для відповідних цілей;

політичних – права на участь у прийнятті державних рішень, які зачіпають інтереси даної меншини, на представництво у законодавчих та інших колегіальних органах держави; на недискримінацію – як у формальному відношенні, так і з точки зору заходів, спрямованих на вирівнювання фактичних можливостей, умов життя; на захист з боку держави від будь-яких проявів ворожнечі, погроз, приниження й ущемлення.

Міжнародно-правові засоби, спрямовані на забезпечення і захист специфічних прав національних меншин **Засоби всесвітнього співтовариства**

а) Міжнародно-правові акти, документи:

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст.27);

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.)

б) Міжнародні органи:

Комітет ООН з прав людини;

Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації;

Міжнародний кримінальний суд

Регіональні засоби

Європа

а) Міжнародні акти, документи:

Заключний акт НБСЄ (Гельсинки, 1975 р.);

Заключний документ Копенгагенської зустрічі НБСЕ (1990 р.);

Паризька хартія для нової Європи (1990 р.);

Заключний документ Гельсінкської зустрічі НБСЕ “Виклик часу перемін” (1992 р.);

Угода держав – учасниць СНД із питань, пов’язаних із поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів (Бішкек, 1992 р.);

Європейська хартія про регіональні мови і мови меншин (Страсбург, 1992 р.);

Рамкова конвенція про захист національних меншин (Страсбург, 1995 р.)

б) Міжнародні органи:

Рада НБСЕ;

Верховний Комісар НБСЕ у справах національних меншин.

Внутрішньодержавні засоби забезпечення й захисту прав національних меншин

До таких засобів можуть належати специфічні законодавчі акти й інші юридичні документи відповідної держави, а також певні її органи.

Серед таких актів можна назвати, наприклад:

Закон Австрійської Республіки “Про правовий статус національних меншин” (1976 р.);

Закон Литовської Республіки “Про національні меншини” (1989 р.);

Закон Естонської Республіки “Про права національних меншин” (1989 р.);

Закон Латвійської Республіки “Про вільний розвиток національних та етнічних груп Латвії і їх право на культурну автономію” (1991 р.);

Закон РРФСР “Про реабілітацію репресованих народів у РРФСР” (1991 р.);

Закон Республіки Беларусь «Про національні меншини» (1992 р.);

Закон України “Про національні меншини в Україні” (1992 р.).

Як приклад спеціальних органів, які утворені для проведення державної політики у сфері відносин, що розглядаються, можна назвати Державний комітет України у справах національностей і міграції України чи, скажімо, Державний комітет Російської Федерації у справах федерації і національностей (нині – Міністерство регіонального розвитку РФ).

5. Основні права людства

Основні права людства – це певні можливості людства, які необхідні для його існування і розвитку як єдиного, цілісного суб’єкта світової історії – носія земної цивілізації та об’єктивно зумовлені станом соціального і природного середовища.

До них можна віднести, зокрема, права на: безстрокове існування людства (безсмертя); мир; відродження та збереження гармонії з природою (екологічну безпеку); збереження, використання і розвиток загальнолюдських матеріальних та духовних цінностей (культурних, духовних, наукових та інших надбань); відкрите море і його корисні копалини; антарктичний простір; користування космічним простором.

Тема 3. Правова держава як гарант здійснення та захисту прав людини – загальнолюдський соціально-політичний ідеал

Практичне значення концепції правової держави зумовлюється тим, що вона концентрує, втілює прогресивні здобутки людства у державно-правовій сфері. Уже саме поняття правової держави є загальноцивілізаційним надбанням, загальнолюдською цінністю політико-юридичної практики.

До цієї концепції звертаються зараз у найрізноманітніших ситуаціях, зокрема при:

організації політичних партій, інших громадських об'єднань, формулюванні їх політичних вимог, розробці програмних документів;

проведенні публічних політичних акцій – виборів, мітингів, демонстрацій, заснуванні друкованих органів тощо;

виданні та застосуванні законів.

Концепція правової держави дає відправні гуманістичні орієнтири для вдосконалення й розвитку сучасної демократичної держави (зокрема, в Україні), спрямовує відповідним чином основні напрямки діяльності різноманітних державних органів.

Ця концепція може слугувати громадянам для ідеологічного обґрунтування їх очікувань і вимог стосовно держави, її правової політики.

1. Основи концепції правової держави

Здійснення основних прав людини всіма особами, що проживають у певній країні, може забезпечити насамперед відповідна держава: адже тільки вона здатна надати формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для використання кожною людиною її основних прав. І якщо держава максимальною мірою реалізовуватиме таку здатність, зробить це своєю основною функцією, вона

може вважатися правовою. Отже, **правова держава – це держава реальних прав людини.**

Правова держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини. Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Концепція правової держави формувалася в історії політико-правової думки поступово, втілюючи кращі, гуманістичні здобутки соціальної теорії та практики. При цьому використовувались окремі положення, висловлені такими видатними мислителями, як Платон і Арістотель, Т. Гоббс і Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеск'є. Головним “фундатором” зазначеної концепції цілком заслужено вважається видатний німецький філософ І. Кант (хоча сам він вживав дещо інший термінологічний вислів – “правовий державний устрій”). Серед тих, хто підтримував і розвивав ідею правової держави наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., були українські вчені (зокрема, Б. Кістяківський, М. Палієнко, С. Дністрянський, А. Малицький, В. Старосольський), відомі юристи-теоретики Росії (В. Гессен, С. Котляревський, М. Коркунов, Ф. Тарановський) і багатьох інших країн.

Вихідні положення сучасної загальної теорії правової держави

1) В єдності, “зв’язці” права і держави первинним є право як загальносоціальне явище, оскільки воно виникає раніше і незалежно від держави.

2) Держава в своїй діяльності повинна бути обмежена саме таким правом. Вона пов’язана не тільки юридичними законами, які сама встановлює (вони, безперечно, обов’язкові і для неї, поки не скасовані законодавчим органом), але й, в першу чергу, загальносоціальним правом – передовсім у процесі законотворчості.

3) Найголовніше призначення такої держави – забезпечити здійснення, охорону та захист основних прав людини.

4) Уявлення про правову державу вирішальною мірою залежить від того, яким правом збираються її пов'язати і як саме розуміють права людини. А зміст останніх (як зазначалося раніше) завжди так чи інакше несе на собі відбиток конкретних історичних умов існування людства, а отже, із плином часу цей зміст може зазнавати певних змін, розвиватися. Відповідно ж до трансформації праворозуміння мають дещо оновлюватися, „перетлумачуватися” і певні уявлення про правову державу.

5) Правові держави можуть формуватись у неоднакових соціально-економічних устроях, системах. Становлення різних за типами правових держав саме за сучасних умов пояснюється тим, що всім таким державам притаманні певні спільні, однакові соціально-змістовні ознаки. Наявність таких ознак – результат того, що в будь-якій сучасній юридичній системі у тій чи іншій формі мають місце приписи, які відображають визнання певної самоцінності кожної людини, а також необхідність забезпечити виживання всього людського роду. Є підстави вважати, що за умов зростання глобальних, загальнолюдських проблем, у міру нормального, еволюційного розвитку загальноцивілізаційних процесів питома вага таких ознак правових держав у різних країнах підвищуватиметься.

6) Поряд з тим, оскільки на праворозуміння, поширене серед різноманітних соціальних спільностей, груп конкретного суспільства, неодмінно накладають відбиток, у кінцевому підсумку, їхні реальні потреби та інтереси, теорія і практика формування правової держави у різних країнах навряд чи можуть бути повністю уніфіковані. Крім того, на формування такої держави в окремих країнах впливає ряд конкретно-історичних факторів (економічний лад і соціальна структура суспільства, політика правлячого осередку суспільства, класу або іншої соціальної групи, історичні, національні, культурні традиції та умови, міжнародна ситуація). Тому в кожному випадку слід зважати на цю специфіку, відо-

бражаючи її, зокрема, шляхом визначення конкретної соціальної сутності відповідної правової держави.

7) Для впровадження у життя пануючого в суспільстві праворозуміння держава вдається до різноманітних загальнообов'язкових організаційно-юридичних структур, механізмів, процедур, “технологій” тощо. Усі вони характеризуються, описуються, фіксуються, зазвичай, через формально визначені ознаки відповідних дій, фактів, ситуацій. І саме для правової держави специфічним є те, що праворозуміння, якому вона підпорядкована, неодмінно охоплює і певний мінімум *формальних* ознак тих суспільних відносин, котрі одночасно інтерпретуються як правові. Без певних юридичних процедур правова держава не можлива. Тому остання має характеризуватись і формальними (а не тільки соціально-змістовними) властивостями. Причому обидві названі групи властивостей настільки тісно пов'язуються, поєднуються, переплітаються між собою, що утворюють певну цілісність, розірвати, сепарувати яку можна у чистому вигляді лише теоретично, в абстракції.

Отже, для справді правових держав мають бути притаманні як загальні, спільні, так і особливі, своєрідні ознаки, риси. Усі вони можуть бути поділені, як зазначалось, на соціально-змістовні (або так звані матеріальні) і формальні (структурно-організаційні, процедурні та ін.).

2. Основні загальні ознаки правової держави

Соціально-змістовні:

1) закріплення в конституційному та інших законах основних прав людини;

2) панування у суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали. Наголос саме на пануванні таких законів має на меті підкреслити, що для утворення правової держави не досить лише наявності законів як актів представницького органу вищої державної влади. Принципово важливо те, щоб

вони відповідали зазначеним (“матеріальним”) показникам і щоб такими актами були врегульовані всі основні ділянки, зони суспільного життя (насамперед відносини між громадянами, з одного боку, і органами, організаціями держави – з іншого). Інакше кажучи, у правовій державі панування законів характеризується певними якісними і кількісними показниками;

3) врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозволеного типу юридичного регулювання: “можна чинити все, крім того, що прямо заборонено законом”;

4) взаємовідповідальність особи і держави;

5) притаманність усім громадянам високої правової культури, зокрема їх обізнаність із життєво необхідними юридичними законами, а також уміння і навички їх використання у практичному житті.

Формальні:

1) чіткий розподіл функціональних повноважень держави між певними спеціалізованими системами її органів – законодавчих, виконавчих, судових на основі підпорядкування останніх саме закону як волевиявленню народу або вищого представницького органу законодавчої влади (принцип “розподілу влади”);

2) юридична захищеність особи, тобто наявність розвинутих та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини. Акцент на необхідності саме процедурно-процесуального забезпечення здійснення прав особи покликаний відзначити ту обставину, що самого лише номінального, “номенклатурного” їх закріплення в Конституції, інших важливих законах ще не досить для юридичної захищеності особи. Таке декларування, “називання” саме по собі набуває не більш як формально-пропагандистського значення. Не відповідаючи на запитання, як, яким способом, якими конкретними діями втілити в життя право людини, закон пере-

творюється лише на обіцянку, декларацію, гасло, програму, але “не дотягує” до явища власне юридичного;

3) високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів як, у певному розумінні, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини. Таке становище судових органів – своєрідний “лакмусовий” папірець, щоб оцінити, є держава правовою чи ні. Ці положення пояснюються унікальними, найефективнішими можливостями саме цієї “гілки” державного апарату у визначенні того, *що* є право, і чи воно порушено у тій конфліктній ситуації, що розглядається. Ці можливості судових органів зумовлюються специфікою їх формування, внутрішньою організацією (структурою), змістом повноважень, порядком (процедурою) судочинства. До основних показників, за якими “діагностується” зазначене становище суду, можуть бути віднесені: залежність здійснення правосуддя виключно від закону, відсутність будь-яких позазаконних чинників щодо ухвалення судових рішень (крім випадків узаконеного судового розсуду); доступність судового захисту для громадян, яка характеризується тим, що лише загальнодозволенним принципом регулювання визначається можливість звернутися до суду зі скаргою на порушення, обмеження прав особи; максимально широке коло державних органів, дії та акти яких можуть бути визнані судом незаконними. Важливою умовою доступності судового захисту прав громадян є також його економічність, низька “собівартість”, тобто незначна сума різноманітних витрат (матеріальних засобів, коштів, часу, зусиль та ін.), зроблених особою з метою судового захисту її інтересів;

4) неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед державними та громадськими органами.

Лише комплексне поєднання у держави всіх наведених ознак – і змістовних, і формальних – дало б підстави вважати її правовою.

3. Правова держава як держава соціальної демократії

Основні права людини можуть визнаватися, безперечно, тільки у демократично організованому суспільстві. Причому до провідних характеристик такого суспільства належать не тільки домінування у ньому волі більшості населення, але й захищеність, непорушність основних прав усіх осіб, включаючи й тих, що становлять його меншу частину. Тому й правова держава як держава реальних прав людини може існувати тільки в суспільстві, де існує справжня демократія, тобто повновладдя більшості з дотриманням прав меншості.

Такій демократії найбільш відповідає означення “соціально (суспільна, народна) демократія”. А держава, яка існуватиме в такому суспільстві, відповідно, і буде **державою соціальної демократії**. І навпаки, повноцінна держава соціальної демократії не може не створювати необхідні умови для здійснення та захисту основних прав людини, тобто не може не набувати ознак держави правової. Цим і зумовлюється природний, органічний зв’язок процесів формування правової держави і утворення держави соціальної демократії (Більш докладно питання про означену (прогнозовану) державу, а також про громадянське суспільство, в якому вона тільки й може сформуватись, висвітлюється в темі 5).

“Правовими” *проголосили себе* у відповідних конституціях, зокрема, такі держави, як ФРН, Іспанія, Бразилія, Центрально-Африканська Республіка, Польща, Угорщина, Україна, Росія, Казахстан, Беларусь. Про «панування (верховенство) права» йдеться у конституційних актах Філіпін, Алжиру. Проте ці конституційні положення відображають, як правило, не стільки реальну дійсність, скільки *загальну орієнтацію, спрямування, прагнення* відповідної держави.

Частина друга

СУЧАСНІ ДЕРЖАВИ

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

(Загальнотеоретична характеристика)

Тема 4. Поняття, соціальна сутність і причини виникнення держави.

Види держав в залежності від їх сутності

Значення відомостей, котрі подаються у даній темі, зумовлюється насамперед тим, що вони мають бути неодмінним складовим елементом світоглядних уявлень кожної людини: адже зараз у світі практично відсутні суспільства, в яких не було б держави, які існували би поза нею. Тому кожна людина, вступаючи у взаємовідносини з державою, її органами, посадовими особами, повинна мати правильні, науково обґрунтовані уявлення щодо природи, сутності цього надзвичайно важливого, практично значущого соціального явища.

1. Загальне поняття держави

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку всього суспільства, здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також вирішує загальносуспільні завдання.

Коментуючи запропоноване визначення (яке, подібно до будь-яких дефініцій, не може претендувати на фіксацію всіх сторін і ознак того явища, що відображається поняттям держави), відзначимо лише такі моменти.

По-перше, виникнення та існування держави пов'язується, на наш погляд, з будь-яким соціальним (не біологічним) розшаруванням суспільства, з його розподілом на ті чи інші

частини, які поряд із загальносоціальними та загальнолюдськими мають також свої особливі, а нерідко і протилежні потреби, інтереси. Розподіл суспільства тільки на класи (у соціально-економічному, традиційно марксистському розумінні цього поняття) – це хоча й найбільш поширена причина виникнення держави, проте не єдино можлива. Вона може сполучатися, “переплітатися” з поділом суспільства, скажімо, на етнічні групи та інші соціальні “підрозділи” (які, проте, як і “чисті” класи, посідають здебільшого неоднакове становище у системі суспільного виробництва). Отже, **будь-яка соціальна неоднорідність суспільства зумовлює необхідність держави**. Такий підхід аж ніяк не заперечує, не виключає класового пояснення держави, але не зводиться тільки до нього.

По-друге, при деякій, на перший погляд, невизначеності поняття “домінуюча частина населення” все ж зрозуміло, що йдеться про *найвпливовішу* соціальну групу, хоча такий (вирішальний) її вплив (зокрема, панування) може знаходити свій прояв у різних сферах суспільних відносин і здійснюватись у різних формах.

По-третє, запропонована дефініція чітко фіксує, що саме держава призначена вирішувати загальносуспільні питання, організовувати задоволення загальносоціальних потреб; окрім неї, будь-яка інша організація (структура) здійснити це, за загальним правилом, не спроможна. Однією з таких найперших потреб є забезпечення певної єдності суспільства як цілісного соціального організму (які б внутрішні суперечності, конфлікти його не “розшаровували”). Остання обставина якраз і зумовлює інтегративну (координуючу, узгоджувальну, “консенсусну”) місію держави, при виконанні якої вона може виступати виразником, представником і реалізатором інтересів не тільки домінуючої частини населення, але й усього суспільства взагалі. Проте, якщо обмежитись тільки констатацією цієї суттєвої властивості, то здійснити класифікацію держав, виходячи передусім із їх соціальної сутності, – буде неможливо.

По-четверте, “замикання” соціальної сутності держави на потреби та інтереси (чи то домінуючої частини, чи всього суспільства) дозволяє матеріалістично, тобто найбільш об’єктивно, схарактеризувати цю сутність.

2. Виникнення держави

Причини виникнення первісної (архаїчної) держави

Первісні людські спільноти, які формувались спочатку тільки на кровно-споріднених зв’язках (роди), були, безперечно, соціально однорідними утвореннями: групи людей, що існували всередині спільноти, виділялись виключно за біологічними властивостями (стать, вік, фізичний стан тощо). Тому й органи управління таким суспільством (збори сородичів, старійшина роду та ін.), а також загальні правила поведінки (звичаї, ритуали, традиції, табу), які діяли в ньому, виражали інтереси всіх його членів-сородичів.

Та внаслідок повільного та неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, а відповідно, і всього суспільного життя, об’єктивно виникають такі соціально необхідні потреби, функції, на реалізації яких починають зосереджуватись лише окремі члени роду, племені. Формуються, отже, хай спочатку і невеликі, групи людей, за котрими поступово закріплюються ці “ролі”, внаслідок яких ці групи вже “спеціалізуються” на вирішенні саме загальносоціальних справ. До останніх насамперед належать: а) управління – організація, координація діяльності сородичів, соплемянників; б) “шаманство” – ритуально-обрядові, релігійні функції; в) військове керівництво – організація захисту від завойовників.

У таких “управлінців”, певною мірою вже відокремлених від “звичайних” членів спільноти (перших можна умовно назвати „родо-племіною бюрократією”), виникають, окрім загальносуспільних, ще й специфічні групові інтереси, а отже, спільнота поступово стає соціально неоднорідною. Але вирішальною мірою, як свідчать дані сучасної етногра-

фії, археології, стародавньої історії, до цього призвели великий суспільний розподіл праці (зокрема, на скотарство та землеробство) і виникнення приватної власності на засоби виробництва (але за наявності надлишкового продукту).

Зазначені угруповання власників утворюють, можна сказати, прошарок племінної бюрократії (управлінської, військової, релігійної), який здійснює керівництво суспільством вже не тільки в його загальних інтересах, але, так чи інакше, і у власних корпоративних інтересах. Остання обставина якраз і становить *суттєву відмінність* цієї організації управління від організації публічної влади у попередньому соціально однорідному суспільстві. Тому ця організація має бути відображена спеціальним поняттям, що в українській мові позначається терміном „держава”.

Отже, якщо не вважати родо-племінну бюрократію соціально-економічним класом у традиційномарксистському розумінні цього поняття (ця частина суспільства, вже посідаючи специфічне місце в системі розподілу матеріальних благ, соціальних функцій, “ролей”, прав і обов’язків, все ж поки що не відрізняється від інших своїм відношенням до засобів виробництва), можна констатувати наявність **докласової держави – держави племінної бюрократії**. Вона була, за її соціальною сутністю, організацією публічної (політичної) влади домінуючої, керівної верхівки племінного соціально неоднорідного суспільства. До речі, про архаїчну докласову державу писали такі вчені, як Ф.Енгельс у книзі “Анти-Дюрінг” (1878 р.) та М. Грушевський у праці “Початки громадянства (генетична соціологія)” (1921 р.). А якщо вважати племінну бюрократію соціальним класом, тоді таку організацію треба буде кваліфікувати як класову державу.

З виникненням приватної власності на засоби виробництва, яка поступово зосереджується насамперед у руках зазначеного прошарку суспільства, а далі, з виникненням класів рабовласників і рабів (у деяких країнах – класів феодалів і кріпосних), соціальна сутність держави змінюється: остан-

ня стає організацією політичної влади рабовласників (або ж відразу феодалів).

Чимало таких держав згодом підкоряли собі інші народи (як державні, так і бездержавні) або ж самі втрачали незалежність внаслідок воєн чи інших історичних подій.

Ознаки державної влади, які відрізняють її від влади у первісному, соціально однорідному суспільстві:

- у первісному суспільстві соціальна влада виражає і захищає інтереси всіх його членів; у соціально неоднорідному ж – інтереси насамперед керівного (панівного) класу, його частини або іншої соціальної групи;

- у первісному суспільстві носії влади не відокремлюються за соціальним статусом від інших членів суспільства; у соціально неоднорідному суспільстві носії такої влади в організаційному відношенні відокремлені у певні структури, “загони”;

- у первісному суспільстві населення не оподатковується; у соціально неоднорідному суспільстві для утримання носіїв державної влади встановлюються податки;

- у первісному суспільстві органи влади не поділяються в залежності від функцій, які вони виконують, на певні види, а в соціально неоднорідному суспільстві функції державної влади розподіляються між окремими органами (виникає специфічна структура влади);

- у первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій території вони б не перебували; а влада держави поширюється на всіх людей, що перебувають на належній їй території;

- у державі складається система особливих, загальнообов'язкових, що забезпечуються саме державою, правил поведінки – юридичних норм, яких не знало первісне суспільство. Поняття про такі норми стало з певних причин позначатися у слов'янських мовах словом “право”.

Причини утворення національної держави

Згодом, коли набирали сили такі нації, що жили компактно на своїй історичній території та внаслідок конкретних історичних причин перебували у складі інонаціональних або багатонаціональних держав, відносно самостійним чинником утворення нових держав ставало здійснення такими націями (народами) їх права на політичне самовизначення. За певних обставин цей чинник може набувати вирішального значення і вести до формування національних держав. Згадані держави утворювалися в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації „державоподібних” формувань.

Втім, і “національні” держави завжди виникають у суспільстві, яке є соціально неоднорідним.

Зовнішніми (формальними) реквізитами національної приналежності держави мають бути, зазвичай, певні історично зумовлені її офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Ознаки державної влади, котрі відрізняють її від влади в інших організаціях у соціально неоднорідному суспільстві:

-у кожній країні із соціально неоднорідним суспільством може існувати лише одна держава, а організацій – багато;

-тільки держава виступає офіційним представником усього суспільства; усі інші організації репрезентують лише його частину;

-тільки держава може вирішувати загальносуспільні справи, що стосуються всього суспільства, інші ж організації вирішують справи, що стосуються, зазвичай, лише частини суспільства;

-держава для виконання своїх завдань та функцій має спеціальний апарат, який володіє владними повноваженнями, і матеріальні засоби для реалізації цих повноважень;

-тільки держава може встановлювати загальнообов’язкові для всього населення правила поведінки – юридичні норми (право як спеціально-соціальне, юридичне явище);

- тільки державна влада характеризується суверенітетом. Його ознаки: верховенство влади; повнота влади; самостійність і формальна незалежність влади від будь-якої іншої організації (або особи) як у даній країні, так і за її межами.

Аналізувати співвідношення національних (етнічних) і соціальних коренів, аспектів будь-якої держави можна, виходячи з таких загальних положень:

1. Майже в кожній утвореній за новітню історію державі її народ (населення) є етнічно неоднорідним, складається, так чи інакше, з різних національних спільнот.

2. Кожна з таких спільнот, будучи зазвичай, соціально неоднорідною, поділяється на певні класи, стани, прошарки чи якісь інші групи.

3. Не існує частин суспільства (класів, верств тощо), які були б етнічно нейтральними, “дистильованими”, цілком позбавленими національних властивостей, рис.

Цим об’єктивно й зумовлюється складне переплетіння, діалектична взаємообумовленість, взаємозалежність соціальних і національних властивостей у сутності будь-якої держави.

У наведених положеннях поняття нації, національної приналежності використано в суто етнічному розумінні. Але й у цьому випадку слід зауважити, що національність (національна належність) людини, групи людей – це об’єктивний результат передусім (хоча й не тільки) її реальної конкретно-історичної *соціалізації*; він виявляється, головним чином, в її соціально (а не біологічно) обумовлених, тобто “вирощених” певним соціумом (а не генами), властивостях.

Саме внаслідок цього, ***по-перше***, для визначення національної приналежності людини або групи людей їхні біологічні, фізіологічні та інші несоціальні властивості можуть мати лише допоміжне, другорядне, проте аж ніяк не вирішальне значення.

По-друге, навряд чи може існувати єдиний, уніфікований еталон (універсальний набір, “пакет” показників) приналеж-

ності людини до певної нації, особливо якщо окремі її частини протягом значного періоду існували в суттєво відмінних соціальних умовах. У цьому випадку можна говорити *про різновиди* певної нації (етносу), які є історично рівнозначними, “рівноправними” і не можуть порівнюватися, а тим більше протиставлятися один одному, з точки зору національної “чистоти”.

А *по-третє*, одна й та сама людина, яка перебуває, особливо з дитинства, у багатонаціональному середовищі, може в процесі формування, розвитку своєї особистості засвоювати різні етнокультурні ролі, менталітети, здатна ставати носієм декількох (хоча й у різних “дозах”) національно-культурних особливостей. І вона проявляє їх (хоч і нерівномірно, “нерівноцінно”) у відповідних етнокультурних режимах, ситуаціях, відносинах. Тому у багатьох країнах проживають особи, які є носіями властивостей кількох націй.

Проте існує ще й інше розуміння поняття нації – в її політичному, державно-громадянському вимірі – інтерпретація деякою мірою “юридизована”, а саме: нація – це спільність громадян даної держави.

3. Види типів держав за їх сутністью

Типологія – теорія про типи тих чи інших явищ. Типологія держав покликана класифікувати, “розподіляти” всі держави, що існували в історії людства або існують і зараз, на такі види, групи, класи, котрі дають змогу розкрити їх соціальну сутність.

Соціальна сутність держави (а втім, як і будь-якого іншого соціального явища) полягає в її здатності *задовольняти певні потреби та інтереси тієї чи іншої соціальної спільності* (частини, а іноді й усього суспільства). Отже, розкрити соціальну сутність держави означає виявити і вказати, інтереси і волю якої саме частини суспільства (класово-економічної, політичної, національної чи іншої) чи всього суспільства виражає і задовольняє дана держава у першу чергу. А досягнути цього можна тільки шляхом наукового, теоретичного

дослідження, здійснюваного на основі соціально змістовного, – можна сказати, *потребового*, підходу. (Відомо, що офіційна назва, словесна “самореклама” держави, не стільки розкривала, скільки приховувала, маскувала її справжню соціальну роль). І якби декларативна “зовнішність” держави, її термінологічна самооцінка завжди відповідали сутності цього явища, то й, можливо, потреби в науці, взагалі не було б.)

Розподіляти держави на певні різновиди (“типи”, “класи”) можна, ясна річ, і за іншими критеріями, зокрема за належністю до відповідної „цивілізації” людства (західні й східні); за методами здійснення влади (демократичні і тоталітарні); за характером та рівнем технічного, технологічного розвитку суспільства (аграрні, індустріальні, постіндустріальні, чи, як сьогодні іноді висловлюються, “інформаційні”); за ставленням держави до релігії (теократичні, світські, атеїстичні); за географічним розташуванням (західні й східні; європейські, азійські та ін.). Усі зазначені класифікації можна зустріти у літературі. Однак жодна з подібних “типологій”, відображаючи, безперечно, досить важливі риси, “параметри” держави, не дає відповіді на питання: волю якого населення, якої його частини виражає даний різновид держави. А без такої відповіді соціальна сутність того явища, котре відображається поняттям держави, залишається нерозкритою. Тому згадані класифікації не можуть замінити такої типології держав, яка б фіксувала відмінності між ними саме з точки зору їх соціальної сутності.

Історія існування держав – це, зазвичай, історія зміни їх соціальної сутності. Тому й типи держав є їх історичними типами.

Історичний тип держави – це система суттєвих рис, притаманних усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин і які виражають соціально змістовну сутність та соціальне призначення держави.

Основні причини зміни типів держави:

- розвиток продуктивних сил і відповідна зміна виробничих відносин;

- зміна соціальної (зокрема, класової) структури суспільства; поява нового, домінуючого в економіці класу або іншої найбільш впливової групи населення, виникнення нового співвідношення класових та інших соціальних сил;

- перехід державної влади до представників іншого класу (частини класу, союзу класів) або іншої соціальної групи, а отже, зміна соціальної сутності держави.

При цьому, хоча й має місце залежність держави насамперед від панівної чи домінуючої у суспільстві групи, проте держава – відносно самостійне утворення і по відношенню до неї.

Ознаки відносної самостійності держави:

організаційна відокремленість її від суспільства в цілому, від будь-яких груп і класів (зокрема, від панівної, домінуючої частини суспільства);

наявність власної внутрішньої будови (структури) та особливих, специфічних інтересів;

залежність не тільки від домінуючої групи, а й, тією чи іншою мірою, від інших груп суспільства (зокрема, від національних спільностей);

залежність не тільки від співвідношення класових та інших соціальних сил всередині країни, але й від зовнішньополітичних умов і подій;

необхідність виконувати не тільки суто класові, групові, а й загальносоціальні функції.

Внаслідок цього існували, існують і будуть існувати держави так званого *перехідного типу*. Вони, зазвичай, виражають волю кількох спільностей (класів, націй, верств, груп) або ж волю частини певної спільності.

У різні епохи існували наступні **історичні типи держави**: *племінно-бюрократичний, рабовласницький, феодалський, буржуазний, соціалістичний*. Така класифікація зумовлюється тим, що саме вказані соціально-економічні спільності, класи – племінна бюрократія, рабовласники тощо – були до-

мінуючою частиною населення у тому чи іншому суспільстві на певному етапі його історичного розвитку. Крім зазначених (та й деяких інших – перехідних) типів держави, уже відомих в історії людства, є підстави прогнозувати утворення у майбутньому держави так званого *соціально-демократичного типу – держави трудівників-власників*. Між названими “чистими” типами держави, зазвичай, існували (і нині існують) держави *перехідних*, так би мовити, “*змішаних*” типів. До останніх належать, зокрема, ті сучасні держави, які обрали орієнтиром свого розвитку правову державу соціальної демократії.

Типологічна приналежність держави відображає її соціально-змістовну сутність, так би мовити, у статистиці. А в динаміці, в “роботі” держави така сутність розкривається через її основні функції.

4. Функції держави

Функції держави – це основні напрямки діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Види функцій держави:

1) за соціальним значенням державної діяльності – основні (безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави) і неосновні (опосередковано розкривають її соціальну сутність);

2) за територіальною спрямованістю – внутрішні і зовнішні;

3) за сферою суспільного життя – гуманітарні, економічні, політичні;

4) за часом виконання – постійні (здійснюються протягом усього часу існування даної держави), тимчасові (здійснюються протягом лише певного відтинку часу, наприклад, під час стихійного лиха, війни).

Тема 5. Сутність сучасних держав соціально-демократичної орієнтації

Знання про сутність сучасних держав озброюють державних службовців, юристів розумінням справжньої соціальної ролі їх професійної діяльності в суспільному житті, відчутно впливають на ставлення людини до держави – до її політики, до її різноманітних органів, службових і посадових осіб. Викладені тут положення дають змогу зрозуміти, якою саме має бути держава, що прагне стати правовою і демократичною; на що можна сподіватися, розраховувати людині, яка у такій державі проживає. Ось чому ці положення можна використовувати як концептуальні критерії для оцінки того, якою мірою діяльність держави відповідає її деклараціям, проголошеним цілям і намірам, для визначення повноти й ефективності виконання нею основних функцій.

1. Майбутня держава соціально-демократичного типу: сутність і передумови

У першій половині ХХ століття в багатьох країнах світу розпочався поступовий, здійснюваний різними шляхами, засобами і темпами перехід від традиційно буржуазного суспільства (суспільства спочатку “вільного”, а потім монополістичного капіталізму) до громадянського суспільства соціальної демократії – суспільства трудівників-власників. Саме останньому має відповідати правова держава, котра водночас не може не бути державою соціальної демократії.

Громадянське суспільство – це спільність вільних, рівноправних людей та їхніх об’єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власниками засобів виробництва, а також брати активну участь у політичному житті.

Основні ознаки громадянського суспільства:

- людина, її інтереси, права, свободи є головними цінностями такого суспільства;

- рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної (в її групових та індивідуальних різновидах);

- економічна свобода громадян та їхніх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності;

- свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм та видів трудової діяльності;

- надійна та ефективна система соціального захисту кожної людини, яка в силу об'єктивних обставин не може забезпечувати своє життя власною працею;

- ідеологічна і політична свобода, наявність демократичних інститутів та механізмів, які забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики.

Реальне здійснення основних прав кожною людиною можливе лише у такому суспільстві, *де ліквідовано її відчуження від засобів виробництва і результатів особистої праці, а також її відчуження від політичної, насамперед державної, влади.* Таке суспільство може утворитися за наступних умов:

- **по-перше**, саме трудівники є власниками (чи то колективними, чи то індивідуальними) засобів виробництва і результатів своєї праці;

- **по-друге**, такі трудівники-власники становлять більшість дорослого населення країни, дорослих громадян держави;

- **по-третє**, політична система суспільства (зокрема, порядок виборів представницьких органів держави та органів місцевого самоврядування) забезпечує вільне й адекватне волевиявлення дорослих громадян;

- **по-четверте**, такому волевиявленню населення належить керівне, вирішальне значення в суспільному житті (зокрема, шляхом забезпечення панування законів держави через їх найвищу юридичну силу);

- **по-п'яте**, безумовною змістовною межею волевиявлення більшості населення є основні права людини: непорушність, “недоторканність” цих прав має бути абсолютною. *Основні права людини – це той універсальний кордон, який не повинна переступати будь-яка більшість населення.*

Сучасні тенденції соціального розвитку дозволяють, як видається, прогнозувати поступове формування такого суспільства, де більшість трудівників будуть власниками (у тій чи іншій формі) засобів та результатів виробничої праці. Таким чином, громадянське суспільство соціальної демократії – це, як би то не було, післябуржуазне (постбуржуазне) суспільство (якщо мати на увазі капіталізм XVIII – початку XX століття). А держава у такому суспільстві має бути за своєю сутністю державою саме трудівників-власників.

Є певні підстави для того, щоб відобразити таку державу спеціальним поняттям під умовною назвою “державою соціальної демократії”. Можна запропонувати наступне визначення цього поняття: **державою соціальної демократії** – це організація політичної влади трудівників-власників (що складають більшість суспільства), яка реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації та народу на засадах свободи, справедливості й солідарності.

Викладене свідчить, крім усього іншого, про соціально-змістовну єдність правової держави і держави соціальної демократії. Власне, це той самий феномен, котрий розглядається у дещо різних аспектах.

Виокремлення таких держав у певний тип визначатиметься, як і в інших випадках викладеної соціально-сутнісної типології держав, якісною своєрідністю (своєрідним різновидом) виробничих відносин. Йдеться про комбінацію таких форм власності на засоби виробництва, як приватна (групова й індивідуальна) і суспільна (державна та комунальна). Хоча їм усім забезпечуватимуться формально рівні умови співіснування, проте переважна частина засобів виробництва перебуватиме саме у приватній власності. При цьому

виробники – абсолютна більшість населення країни – матимуть можливість так чи інакше розпоряджатися використуваними засобами виробництва й наданням послуг, а також результатами своєї праці, здійснюваної на базі цих засобів. Таким чином, у соціальній структурі суспільства вперше кількісно переважатиме *клас виробників-власників* (деколи його називають „середнім класом”).

Такого варіанта організації економічного життя суспільства, такої структури виробничих відносин в історії людства ще ніколи не існувало. Таким чином, це буде історично новий різновид (тип) економічного підґрунтя суспільства, котрий і становитиме об’єктивну базу його якісно нового, найчисленнішого соціального утворення (виробників-власників), а отже, і відповідного типу держави – держави соціальної демократії.

2. Поняття і види держав соціально-демократичної орієнтації

Якісно новому етапові всесвітньо-історичного розвитку людства – його переходу до громадянського правового суспільства соціальної демократії – відповідає у політико-юридичній сфері і зорієнтований на соціальну демократію перехідний тип держави.

Держава соціально-демократичної орієнтації – це організація політичної влади більшості населення у суспільстві з різноманітними формами приватної та суспільної власності на засоби виробництва, яка постійно поліпшує умови для здійснення основних прав людини, прав нації та народу на засадах свободи, справедливості й солідарності.

Соціально-демократичне спрямування такої держави знаходить прояв у тому, що вона:

- створює для всіх громадян рівні можливості участі у приватизації значної частини засобів виробництва та іншого майна, активно стимулює цей процес;

- послаблює відчуження людини від управління суспільством, надаючи їй можливості впливати на вироблення

і здійснення державної політики шляхом участі у загальних виборах, референдумах, діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань;

- не тільки зберігає права і свободи, які були раніше здобуті у політичній боротьбі, але й розширює їх;

- є прямим учасником суспільного виробництва як власник вагової частини сучасних виробничих засобів;

- бере пряму участь у розподілі матеріальних благ через систему соціальних допомог, виплат, пенсій, прагнучи забезпечити достатній рівень життя усіх громадян;

- розширює сферу виконання важливих загальносоціальних функцій, що здійснюються в інтересах усього суспільства і питає вага яких в усій державній діяльності помітно зростає;

- користується підтримкою більшої частини населення країни;

- проводить миролюбну зовнішню політику, бере дедалі ширшу участь у розв'язанні глобальних, тобто загальнолюдських, проблем – екологічних, енергетичних тощо.

У сучасних умовах можна виділити **два основні різновиди держав такого перехідного типу:**

а) держави, які існують у промислово розвинутих країнах соціально орієнтованого, “соціалізованого” капіталізму;

б) держави, які існують у країнах, що переходять від соціалістичного суспільства до громадянського суспільства з соціально орієнтованою економікою і перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (зокрема, колишні “радянські” республіки та історично аналогічні їм держави).

3. Внутрішні завдання і функції держав соціально-демократичної орієнтації

У гуманітарній сфері:

Завдання:

- забезпечити кожній людині гідний рівень життя на засадах свободи, справедливості і солідарності.

Функції:

- гуманітарна (забезпечення, охорона і захист основних прав людини);
- екологічна (охорона природного середовища);
- соціальна (охорона і відновлення здоров'я людей, соціальне забезпечення та ін.);
- культурно-виховна (освіта, виховання, розвиток культури тощо).

В економічній сфері:

Завдання:

- сприяти формуванню соціально орієнтованої ефективної ринкової економіки.

Функції:

- господарсько-стимулююча (створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання й захисту різних форм власності на засоби виробництва);
- господарсько-організаторська (програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності);
- науково-організаторська (організація і стимулювання наукових досліджень).

У політичній сфері:

Завдання:

створювати умови для формування і діяльності органів державної влади на засадах демократії, тобто сприяти безперешкодному волевиявленню більшості народу в умовах вільної діяльності різноманітних громадських об'єднань.

Функції:

- створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань (демократизаторська функція);
- забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй, що проживають на території держави (національно-забезпечувальна функція);
- охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку (охоронна функція).

4. Зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації

У гуманітарній сфері:

- участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини;
- допомога населенню інших країн (у разі стихійного лиха, кризових ситуацій тощо);
- участь у захисті природного середовища (екологічна функція);
- участь у міжнародному культурному співробітництві.

В економічній сфері:

- участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і послуг;
- участь у розв'язанні глобальних господарських та наукових проблем (енергетичної, використання світового океану, досліджень і освоєння космосу тощо).

У політичній сфері:

- організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загально визнаних принципів міжнародного права;
- оборона своєї країни від зовнішнього нападу, анексії;
- участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети;

- участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку (у тому числі із використанням збройних сил).

Схожість або збіг основних функцій багатьох (не всіх!) існуючих сьогодні держав свідчить про зближення їх соціальної сутності і про втілення нового політичного мислення у сучасні міжнародні відносини, про посилення взаємозалежності і взаємозв'язку всіх країн, про об'єктивно зумовлену поступову консолідацію зусиль більшості народів світу у розв'язанні надто серйозних глобальних проблем. Отже, людство здійснює закономірний перехід до цивілізації нового типу.

Тема 6. Форми держав

Як відомо, центральна, найважливіша проблема політичного життя кожного суспільства – це сутність і побудова державної влади. У практичному, організаційно-юридичному плані вона трансформується у питання про порядок, спосіб побудови системи державної влади, тобто про форму держави.

Наукові положення, що викладені в даній темі, дають відповідь на запитання, яким чином може або повинна бути організована влада держави. Вони можуть слугувати теоретико-методологічною основою для формування ставлення кожного громадянина, кожного громадського об'єднання до існуючої та можливої форми „їхньої” держави, для власної політичної діяльності, спрямованої на її вдосконалення. Ці положення набувають особливого значення для осіб, які працюють (або ж готуються до праці) в будь-яких органах держави і тим самим беруть пряму участь в організації та здійсненні державної влади.

1. Загальні поняття й елементи форми держави

Кожна держава, як і будь-яке інше суспільне утворення, має бути певним чином організована, побудована, сформована; здійснення нею влади має відбуватися певними методами, способами.

Форма держави – це спосіб (порядок) організації й здійснення державної влади.

Елементи форми держав:

державне правління – спосіб організації вищої державної влади;

державний устрій – спосіб поділу території держави на певні складові частини та розподілу влади між нею та цими частинами;

державний режим – порядок здійснення державної влади певними методами і способами.

Форма правління і державний устрій відображають, головним чином, структурний аспект форми держави, а дер-

жавний режим – її функціональний аспект. У цілому ж форма держави – це таке явище, яке характеризується єдністю структури і територіальної організації, а також методів здійснення державної влади.

Зв'язок між типом держави та її формою:

- історичний тип держави так чи інакше визначає, зумовлює її форму; крім типу, на форму держави впливають також інші явища, фактори, обставини (зокрема, конкретне співвідношення “сил” різноманітних частин соціально неоднорідного суспільства, їх впливовість; рівень політичної та правової культури суспільства; історичні, національні, культурні традиції; розмір території держави; міжнародні відносини);

- у кожному типі держави використовується декілька її форм, проте існує певна форма держави, яка найкраще відповідає даному її типу і тому є найбільш поширеною серед однотипних держав;

- форма держави здатна, зі свого боку, певним чином впливати на зміни соціальної сутності держави, тобто здійснювати “зворотний” вплив на тип держави.

2. Види державного правління

Загальноісторичні види державного правління:

- **монархія** – вища державна влада здійснюється однією особою і, як правило, передається за кровно-родинним спадком;

- **республіка** – вища державна влада здійснюється чи уособлюється виборним колегіальним органом, який обирається населенням (або його частиною) на певний строк.

Види форм правління сучасних держав:

- **президентська республіка** – глава держави (президент) одноособово або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким, зазвичай, керує сам (США, Аргентина, Мексика, Венесуела, Індонезія, Іран, Швейцарія);

- парламентська республіка – глава держави (президент) не може прямо впливати на склад і політику уряду, який формується виключно парламентом і підзвітний лише йому (Італія, ФРН);

- напівпрезидентська, або президентсько-парламентська, республіка – глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду або його частині (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), котрий підлягає обов'язковому затвердженню всім парламентом (Україна, Фінляндія, Франція);

- парламентська монархія – глава держави (монарх) не може прямо впливати на склад і політику уряду, що формується виключно парламентом і лише йому підзвітний (Англія, Данія, Швеція, Японія);

- дуалістична монархія – глава держави (монарх) особисто формує склад уряду, яким керує сам або через призначеного ним прем'єр-міністра.

Президентські і напівпрезидентські республіки поширені в країнах Америки, Африки; парламентські республіки і парламентські монархії – у країнах Європи; дуалістичні монархії зустрічаються у деяких країнах Африки, Близького Сходу.

Радянські держави, які були здебільшого парламентськими республіками, трансформувались, як правило, у республіки напівпрезидентські (зокрема, Україна) або ж президентські (Росія). Щоправда, у 2006 році Україна перетворилась на парламентсько-президентську республіку.

3. Основні види державного устрою

Проста (унітарна) держава – частини держави не мають свого суверенітету, усіх ознак державності. Такі частини держави є лише адміністративно-територіальними її підрозділами, утвореннями (наприклад, області в Україні, воєводства у Польщі, графства в Англії, провінції в Італії).

Деякі унітарні держави (наприклад, Іспанія, Данія, Португалія, Україна, Шрі-Ланка) включають автономні утворення. Автономія у таких випадках може бути політичною (Філіппіни) або територіальною (Індія).

Складна (федеративна) держава – частини держави мають суверенітет, усі ознаки державності.

Види державного устрою сучасних держав: *унітарний* (скажімо, Україна, Франція); *федеративний* (наприклад, Російська Федерація, США, Канада).

Від *складних держав* (федерацій) слід відрізнити *регіональні або інші союзи держав* (наприклад Організація Американських Держав, Співдружність Незалежних Держав, яка утворилася після „демонтажу” Союзу РСР). Різновидом союзу держав може бути *конфедерація*.

4. Основні види державного режиму

Демократичний – державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, із забезпеченням легальних можливостей вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (вибори, референдуми тощо) та діяльність різноманітних громадських об’єднань, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення і здійснення політики держави. Демократичний режим має такі різновиди, як ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Тоталітарний – державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення основних прав людини; скорочення або недопущення, усунення легальних можливостей для вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення (зокрема через діяльність громадських об’єднань, які їх представляють); зосередження неконтрольованої населенням державної влади в руках правлячої верхівки (олігархії, партійної бюрократії) або однієї особи. Останній різновид тоталітаризму отримав назви “автократія”, “вождизм”. Тоталітаризм існував і у вигляді таких державних режимів,

як расистський, фашистський, військово-диктаторський, державно-терористичний, партійно-бюрократичний.

Сучасні державні режими:

демократичний (найбільш поширений у державах Європи, Центральної та Північної Америки);

тоталітарний (зберігається в окремих країнах Близького Сходу, Африки).

Тема 7. Механізм та апарат держави

Кожній людині доводиться вступати у певні відносини з тими чи іншими органами держави та іншими її організаціями. Тому для успішної діяльності кожному необхідно знати призначення і види цих органів, їхні зв'язки, взаємозалежності, юридичні можливості та ін. Саме ці питання висвітлюються у даній темі.

Цілком очевидно, що для юристів практичне значення наукових положень про органи та інші структури держави більш важливе, ніж для будь-кого.

1. Загальна характеристика механізму держави

Кожна держава для здійснення своїх завдань і функцій повинна створювати різноманітні структури.

Механізм держави – це система всіх державних організацій, які виконують її завдання і реалізують її функції. Серед таких організацій розрізняють: *державні підприємства, державні установи (заклади), державні органи (органи держави)*.

Державні підприємства – це ті формування, які утворені державою для здійснення матеріально-виробничої діяльності або для надання певних матеріально-побутових послуг і функціонують на засадах госпрозрахунку і самоокупності.

Державні установи (заклади) – це ті організації, які утворені державою у невиробничій сфері для виконання гуманітарних завдань і функціонують, в основному, на основі бюджетного фінансування.

Органи держави – це ті організації держави, які вона наділила владними повноваженнями щодо інших учасників суспільного життя та необхідними матеріальними засобами для здійснення цих повноважень. Владні повноваження органу полягають у наданій державою можливості встановлювати формально-обов'язкові правила поведінки загального

чи індивідуального характеру (юридичні приписи) та домагатись, забезпечувати їх виконання.

Особливість владних повноважень державного органу полягає у тому, що: вони нерідко виступають одночасно і його правом, і обов'язком (наприклад, повноваження прокуратури здійснювати нагляд за досудовим слідством). Сукупність передбачених у законі або іншому нормативно-правовому акті прав та обов'язків органу держави становить його *компетенцію*.

Люди, які працюють у будь-яких державних організаціях, поділяються на **робітників і службовців**.

Робітник – це людина, котра працює у штаті підприємства або іншої державної організації і за встановлену державою заробітну плату виконує певні функції виробничого характеру.

Державний службовець (державна посадова особа) – це людина, яка працює у штаті державної організації і за встановлену державою заробітну плату виконує певні функції невиробничого характеру.

Види державних службовців:

керівники (службовці, наділені владними повноваженнями щодо інших членів колективу відповідної державної організації);

спеціалісти (службовці, які мусять мати певні професійні знання для виконання відповідних обов'язків без владних повноважень);

технічний персонал (службовці, на яких покладається виконання допоміжних функцій, що не потребують спеціальної професійної підготовки і владних повноважень).

2. Загальна характеристика апарату та органів держави

Органи держави, як правило, утворюють єдину внутрішньо узгоджену систему, яку, зважаючи на її специфіку в механізмі держави в цілому, слід відобразити окремим, спеціальним поняттям – “апарат держави” (“державний апарат”).

Апарат держави (державний апарат) – це система всіх органів держави, які виконують її завдання та функції.

Орган держави – це структурно організований колектив державних службовців (або один державний службовець), котрі наділені владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для виконання певних завдань і функцій держави.

Види органів держави розрізняються:

1) за місцем у системі державного апарату: а) *первинні* – створюються шляхом прямого волевиявлення всього (або певної частини) населення й уособлюють суверенітет держави; б) *вторинні* – усі інші органи, які створюються первинними, походять від них, їм підзвітні;

2) за змістом державної діяльності: а) *органи законодавчої влади*; б) *глава держави*; в) *органи виконавчої влади*; г) *органи судової влади*; д) *органи контрольно-наглядової влади*. За вказаним критерієм вирізняється й орган *установчої влади*. Він може утворюватись у зв'язку із радикальною зміною сутності чи форми держави задля, відповідно, створення нового типу держави чи суттєвого перетворення її форми. Після виконання цього завдання він, зазвичай, скасовується або ж трансформується в інший орган;

3) за способом утворення: а) *виборні*; б) *призначувані*; в) *ті, що успадковуються*;

4) за часом функціонування: а) *постійні*; б) *тимчасові*;

5) за складом: а) *одноособові*; б) *колегіальні*;

б) за територією, на яку поширюються їхні повноваження: а) *загальні (центральні)*; б) *місцеві (локальні)*.

До державних органів “долучаються” *органи регіонального чи місцевого самоврядування*, які на локальному рівні виконують, причому, зазвичай, юридичними засобами, ряд владних функцій, хоча формально вони не вважаються офіційними представниками (органами) держави. Це так звані *муніципальні органи*.

Первинні муніципальні органи утворюються (обираються) громадянами, які проживають у межах певної адміністративно-територіальної одиниці (тобто певною територіальною спільнотою). Вони теж тією чи іншою мірою “задіюються” до виконання державних завдань і функцій.

3. Принципи, риси і структура апарату держав соціально-демократичної орієнтації

Апарат держав соціально-демократичної орієнтації:

- виражає і виконує волю більшості населення (*принцип демократизму*);
- визнає, допомагає здійснювати, охороняє й захищає основні права людини (*принцип гуманізму*);
- забезпечує згоду між різними частинами суспільства, баланс різноманітних інтересів (*принцип соціально-політичної справедливості*);
- визнає і рівною мірою сприяє здійсненню, охороні та захисту основних прав “титульної” (корінної) нації та всіх інших націй, що живуть у даній державі (*принцип національної рівноправності*);
- свою діяльність спрямовує на виконання законів, здійснює на підставі законів і в порядку, ними передбаченому (*принцип законності*);
- будується на основі єдності й незалежності державної влади як єдиного носія та виразника суверенітету народу (нації), його права на самовизначення (*принцип суверенності державної влади*);
- реалізує основні функціональні напрямки діяльності (нормотворчість, законотворчість, судочинство, нагляд і контроль) на основі їх розподілу між відповідними спеціалізованими системами органів (*принцип “розподілу влади”*);
- у своїй діяльності основну роль відводить організаційним та виховним методам; методи примусу мають відносно другорядне, допоміжне значення (*принцип ненасильства*);

- свої функції виконує із залученням до співпраці муніципальних органів та різноманітних громадських об'єднань (*принцип соціального партнерства*).

Апарат держави соціально-демократичної орієнтації складається, у найбільш загальному вигляді, з таких частин, ланок:

Орган законодавчої влади (парламент)

Основне призначення, “покликання” парламенту – бути представником (представницьким органом) усього дорослого населення держави, усіх його частин, з тим щоб виражати і втілювати у життя його волю та інтереси. Основними напрямками діяльності парламенту є прийняття законів держави (законодавча функція), контроль за їх виконанням (контрольна функція) та регулювання фінансових коштів, бюджету держави (фінансово-розпорядча функція). Ці функції парламент виконує як безпосередньо, так і через утворювані ним комісії, комітети та ін.

У державах соціально-демократичної орієнтації парламент (у різних країнах він має різні назви – Національні Збори, Верховна Рада, Конгрес, Сейм) утворюється, як правило, шляхом проведення загальних рівних виборів. Він може не поділятися на частини – бути однопалатним (Україна, Фінляндія, Угорщина, Греція, Данія, Швеція, Болгарія та ін.) або ж складатися з двох частин – “палат” (Англія, США, Росія, Австрія, Італія, ФРН, Норвегія та ін.). Двопалатна структура парламенту (бікамералізм) найбільш виправдана у тих країнах, де існує федеративний державний устрій. Палати парламенту зазвичай відрізняються порядком (правилами) формування та повноваженнями (компетенцією).

Основна “ідея” парламенту може, проте, зазнавати певних деформацій у тих випадках, коли, скажімо, не всі повнолітні громадяни беруть участь у його виборах (зокрема, у формуванні другої палати) або коли друга, “верхня” палата значно обмежує, гальмує діяльність першої, “нижньої”, або ж коли інші вищі органи держави (глава держави, уряд, вищі

судові інстанції) “коригують” рішення парламенту, так чи інакше впливають на нього.

Глава держави

Призначення цього органу (президента, монарха) – уособлювати державу, її народ (націю), представляти її у зовнішніх відносинах, координувати, узгоджувати діяльність інших структур держави. Для виконання зазначених функцій глава держави формує відповідні служби, організації.

У президентських республіках або в дуалістичних монархіях глава держави, крім того, формуючи та очолюючи вищий орган виконавчої влади (уряд), спрямовує його діяльність або ж безпосередньо керує ним.

Виборний глава держави (президент) обирається або всім населенням (переважно у президентських республіках), або ж парламентом чи, принаймні, за його участю (здебільшого у парламентських чи у “змішаних” – парламентсько-президентських – республіках). У ряді держав існує посада віце-президента (США).

Органи виконавчої влади

Вони звичайно поділяються на **вищі** (уряд, який у різних країнах має різні “власні” назви: Рада Міністрів, Кабінет Міністрів та ін.), **центральні** (міністерства, інші відомства) та **місцеві** (утворювані центральними органами виконавчої влади їхні “представництва” на відповідних територіях (адміністрації, управління, комітети, відділи, департаменти та ін.)

Ці органи покликані, виконуючи прийняті парламентом закони, здійснювати повсякденне оперативне управління відповідними ділянками суспільного і державного життя.

Уряд формується (починаючи з його глави – прем’єр-міністра) президентом, монархом (відповідно у президентській республіці чи в дуалістичній монархії) або ж парламентом (у парламентській республіці або в парламентській монархії).

У своїй діяльності уряд підзвітний тому органу, який його утворив. Тому зміна домінуючої в парламенті політичної партії (при парламентарній формі державного правління)

або обрання президентом особи з іншою політичною програмою, ніж у його попередника, звичайно тягне за собою призначення нового прем'єр-міністра та й, зрештою, усього уряду, а також значної частини вишого чиновництва. Що ж стосується місцевих органів виконавчої влади, то їх персональний склад може залишитись при цьому майже без змін, оскільки вони зобов'язані беззастережно виконувати вказівки вищестоячої адміністрації. Вважається, що на локальному рівні органи державного управління "відділені" від політики і мають бути лояльними до держави, яку би політику вона не проводила. Проте домогтись цього на практиці вдається, із зрозумілих причин, далеко не завжди. Дається взнаки, зокрема, соціальна неоднорідність різних прошарків державних службовців (вищої, середньої та нижчої ланок управлінської системи, військових і цивільних посадових осіб тощо).

Органи судової влади

Основне призначення судових органів полягає у розв'язанні конфліктів, суперечок між суб'єктами права, у захисті та відновленні їхніх прав, у притягненні правопорушників до юридичної відповідальності.

У державах соціально-демократичної орієнтації ці органи характеризуються, так би мовити, плюралістичністю (здійснюють конституційне, адміністративне, цивільне, господарське, кримінальне та інші види судочинства), що дозволяє застосовувати диференційовані процедури для вирішення справ, котрі виникають у різних сферах суспільного життя.

Прийнято розрізняти *органи загального і спеціального судочинства*.

Органи контрольно-наглядової влади

Хоча вони утворюються вищими органами держави (парламентом, президентом.), проте *у системі державного апарату вони посідають окреме місце*: маючи власну, чітко визначену компетенцію, вони виконують відносно самостійну роль у державі і суспільстві. До них належать, наприклад,

прокуратура, омбудсмен (уповноважений парламенту з прав людини і громадянина), різні інспекції.

Ці органи не є ланкою, елементом, “частиною” якихось інших державних структур, внаслідок чого можуть розглядатись як *окремий різновид органів держави*.

Тема 8. Держава у політичній системі суспільства

Оскільки державна діяльність завжди має безпосередньо політичний характер, вона повинна відповідати об'єктивним закономірностям політики, спиратися на них. Ряд таких закономірностей якраз і розкриває теорія політичної системи і політичної організації суспільства, котра є складовою частиною науки про об'єктивні закономірності політики – політології.

Тому засвоєння положень, викладених у даній темі, полегшує загальну орієнтацію у складній, розгалуженій мережі різноманітних політичних утворень, об'єднань, організацій. Вивчення теорії політичної системи також сприятиме формуванню навичок політичного аналізу діяльності держави, опануванню організаційними засобами співпраці, взаємодії державних органів з іншими структурами політичної системи суспільства. Оволодіти такими навичками мусить кожний юрист.

1. Загальнотеоретична характеристика політичної системи суспільства

Держава – хоч і стрижнева, найважливіша, але *не єдина політична організація в суспільстві*. Вона перебуває, “живе” в оточенні інших організацій, утворень, формувань, які так чи інакше стикаються, взаємодіють з нею – співпрацюють або конфліктують, впливають (або прагнуть вплинути) на державу і водночас зазнають, тією чи іншою мірою, впливу з її боку. Отже, усі вони, прямо чи більш опосередковано, беруть участь у політиці, у політичному житті суспільства, у політичних стосунках – насамперед у стосунках з державою. Тому вивчення держави крізь призму цих стосунків дозволяє поглибити і конкретизувати уявлення про її соціальне призначення і роль у суспільстві, про фактори, якими зумовлюється її діяльність.

Політична система суспільства (у широкому розумінні) – *це система всіх політичних явищ, що існують у соціально неоднорідному суспільстві*.

Елементи політичної системи суспільства:

- *суб'єкти (носії) політики* – класи, нації, соціальні прошарки, групи; представники їхніх інтересів – різноманітні об'єднання, організації (зокрема, держава), індивіди.

- **політичні відносини;**

- **політична свідомість** (політична ідеологія та політична психологія) суб'єктів політики;

- **політичні норми** – загальні правила поведінки у політичних стосунках.

Політична система суспільства (у вузькому розумінні)

– це система всіх державних і недержавних організацій, громадських об'єднань і трудових колективів соціально неоднорідного суспільства.

Політичну систему у вузькому розумінні іноді називають **політичною організацією суспільства.**

2. Загальнотеоретична характеристика елементів політичної системи

Елементи політичної системи (політичної організації) суспільства:

- *державні утворення*– органи держави; підприємства, установи;

- *громадські об'єднання*– громадські організації (зокрема, політичні партії), органи громадської самодіяльності, громадські рухи;

- *недержавні підприємства та установи;*

- *трудові колективи.*

Механізм політичної влади – *це система всіх організацій та інших об'єднань домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, за допомогою яких вона здійснює керівництво всім суспільством.*

Механізм політичного опонування (опору) – *це система всіх організацій та інших об'єднань соціально неоднорідного суспільства, що виражають волю тих соціальних груп, інтереси яких суперечать існуючій у ньому політичній владі.*

Політична опозиція, яка використовує механізм політичного опонування, поділяється на *радикальну* (вона ставить за мету якісну зміну суспільного ладу, зокрема форм власності на засоби виробництва, або державного порядку, зокрема форми правління чи державного устрою) і *нерадикальну* (вона прагне до зміни форм, методів, темпів здійснення державної політики, її певної переорієнтації, до заміни конкретних осіб, які очолюють вищі органи держави).

- **Держава – центр, ядро політичної системи суспільства.** Це зумовлюється тим, що тільки держава: – представляє інтереси усього суспільства (хоча у багатьох випадках вона представляє інтереси насамперед певної його частини);

- є уособленням суверенітету народу (нації), природним “реалізатором” його права на політичне самовизначення;

- здатна забезпечити і захистити основні права людини, всіх і кожного, хто перебуває на її території;

- спроможна задовольняти загальносоціальні потреби, виконувати загальносоціальні функції у керівництві суспільством;

- має у своєму розпорядженні специфічний апарат, без якого виконати зазначені функції неможливо;

- може встановлювати формально-обов’язкові для всіх суб’єктів загальні правила поведінки – юридичні норми;

- володіє владою суверенною, тобто верховною, повною і самостійною, формально не залежною ні від кого.

Громадське об’єднання – це добровільне формування громадян, створене ними на основі єдності інтересів для спільної реалізації своїх прав і свобод.

Види громадських об’єднань

Громадські об’єднання розрізняють:

1) *за порядком утворення та формами діяльності* – громадські організації, органи громадської самодіяльності, громадські рухи;

2) *за критеріями (умовами) членства* – об’єднання з формально фіксованим (документованим) членством, об’єд-

нання з формально нефіксованим (недокументованим), тобто “вільним”, членством;

3) *за кількістю членів* (за ступенем залучення населення) – масові, “елітарні”;

4) *за внутрішньою організаційною структурою* – централізовані (ієрархізовані, внутрішньо субординовані) і нецентралізовані;

5) *за соціальною сферою діяльності* – політичні, економічні, наукові, екологічні, спортивні, митецькі тощо;

6) *за територією діяльності* – місцеві (обласні, між-обласні, міські, районні та інш.), загальнодержавні (зокрема, республіканські), міждержавні (у конфедераціях, союзах держав), міжнародні (всесвітні, регіональні);

7) *за юридичним статусом* – легальні (юридично дозволені, офіційно зареєстровані відповідною державою), до-легальні (тимчасово не зареєстровані), нелегальні (офіційно заборонені відповідною державою, підпільні);

8) *за соціальною значущістю для існування і розвитку суспільства* – прогресивні, консервативні, реакційні.

Громадська організація – це добровільне об’єднання людей, яке створене для задоволення та захисту суспільних, колективних чи особистих потреб його учасників і функціонує на засадах рівності та самоврядування.

Види громадських організацій:

На громадські організації, безперечно, повністю поширюється схарактеризована вище класифікація громадських об’єднань. Але, крім того, за соціальною підставою утворення та залежно від характеру потреб, для задоволення яких засновуються громадські організації, вони поділяються на:

1) організації, які створюються залежно від форм участі громадян у виробництві або в суспільному житті для задоволення суспільних чи колективних потреб (профспілки, політичні партії);

2) організації, які створюються для задоволення особистих потреб (спілка книголюбів, спортивне товариство).

Політична партія – це громадська організація, котра покликана виражати інтереси і волю певної соціальної групи і прагне здобути або утримати державну владу для того, щоб здійснювати вплив на формування і політику органів держави, місцевого самоврядування відповідно до своєї програми розвитку суспільства.

Види політичних партій

До видового поділу політичних партій є цілком прийнятною викладена раніше загальна класифікація громадських об'єднань. Проте, на додаток до неї, політичні партії можна класифікувати:

1) *за соціальною спрямованістю програми і діяльності* – соціально-демократичні, соціалістичні, народно-демократичні, національно-демократичні, ліберально-демократичні, релігійно (християнсько) демократичні, консервативні, комуністичні, націоналістичні та інш.;

2) *за соціальною базою* – партії, які виражають інтереси певного класу або його частини, інтереси певної нації, народності, інтереси прихильників певної релігії чи іншого, поза-релігійного, світогляду тощо;

3) *за методом здійснення своєї програми* – революційні, реформаторські;

4) *за представництвом у вищих органах влади* – правлячі, опозиційні.

Функції партій:

- *представницька* – виявлення, відображення й обґрунтування інтересів певної частини суспільства;

- *програмна* – розробка відповідно до цих інтересів політичної програми суспільного розвитку;

- *ідеологічна* – формування, розвиток і впровадження у суспільну свідомість своєї ідеології;

- *владно-конкурентна* – участь у змаганні (боротьбі) за державну владу чи за її утримання;

- *владно-практична* – реалізація і захист через державну політику інтересів відповідної частини суспільства;

- *владно-кадрова* – підготовка, добір, висування кадрів для державного апарату.

Орган громадської самодіяльності – це громадське об'єднання, яке створюється при державній або громадській організації для сприяння у виконанні нею своїх завдань (наприклад, батьківський комітет у школі, науково-консультативна рада при Міністерстві).

Громадський рух – це громадське об'єднання людей, утворене для досягнення соціально значущих цілей, яке діє через проведення масових заходів, що організуються його керівною інстанцією.

Трудовий колектив – це об'єднання трудящих підприємства, установи або органу, котре виконує передбачені законом, статутом чи договором функції в економічній, соціальній, політичній сферах суспільного життя.

Трудовий колектив є суб'єктом (елементом) політичної системи суспільства остільки, оскільки він використовує певні політичні права, закріплені саме за ним в законі (наприклад, висуває кандидатів у депутати представницьких органів державної влади або місцевого самоврядування).

3. Політична система суспільства соціально-демократичної орієнтації

Принципи функціонування і розвитку політичної системи у суспільстві соціально-демократичної орієнтації:

-забезпечення і захист основних прав людини, зокрема політичних;

-забезпечення і захист прав кожної нації (народу), зокрема права на політичне самовизначення;

-забезпечення і захист прав усіх легальних громадських об'єднань, у тому числі політичних партій;

-забезпечення у суспільстві засад соціальної демократії та самоврядування народу.

Соціальна демократія – це влада більшості населення країни, яка здійснюється через політичну систему (органі-

зацію) суспільства з дотриманням основних прав усіх його членів.

Види демократії

Демократія розрізняється:

1) *за формами здійснення* – пряма (влада здійснюється через безпосереднє виявлення волі всього народу або певної соціальної групи); непряма, тобто представницька (влада здійснюється через виборних представників народу, певних соціальних груп);

2) *за сферою суспільного життя* – економічна, політична, духовна;

3) *за характером соціальних спільностей, в яких вона функціонує*, – демократія у сфері державного життя й у сфері громадського життя.

Самоврядування народу – це управління самим народом усіма справами суспільства, здійснюване через його політичну систему.

Крім загальнонародного, загальносуспільного самоврядування, у розглядуваній політичній системі має існувати також територіальне самоврядування – регіональне і місцеве.

Територіальне самоврядування – це самоорганізація населення певної території, яке безпосередньо або через утворені ним органи вирішує згідно з чинним законодавством питання місцевого життя.

4. Форми взаємодії органів держави з громадськими об'єднаннями і трудовими колективами

Вплив громадських об'єднань і трудових колективів на органи держави може виявитись у тому, що:

- громадські об'єднання, трудові колективи беруть участь у формуванні депутатського корпусу, органу державної влади;

- держава залежить від громадських об'єднань, трудових колективів з точки зору ефективності виконання своїх функцій;

- представники громадських об'єднань входять до складу певних державних колегіальних органів як їх повноправні члени з правом ухвального голосу;

- керівні органи певних громадських організацій можуть бути суб'єктами права законодавчої ініціативи;

- у ряді випадків державні органи можуть приймати рішення тільки спільно або за погодженням з відповідними громадськими об'єднаннями;

- держава „делегує” певним громадським організаціям право цілком самостійно приймати з певних питань формально обов'язкові (юридичні) рішення нормативного або індивідуального характеру;

- певним громадським об'єднанням дозволено контролювати діяльність окремих державних організацій;

- за порушення деяких юридичних норм держава передбачає можливість застосування заходів громадського впливу.

Вплив органів держави на громадські об'єднання може виявлятися у тому, що:

- держава створює необхідні передумови (зокрема, юридичні, а іноді й матеріальні) для організації та діяльності громадських об'єднань;

- держава як владний суверен виробляє вихідні соціально обґрунтовані нормативні положення щодо організації, офіційної реєстрації та діяльності громадських об'єднань;

- держава розробляє типові (зразкові) статuti, положення про деякі громадські об'єднання для стимулювання їх утворення і діяльності;

- держава реєструє громадські об'єднання, їхні структури;

- вона контролює законність діяльності громадських об'єднань;

- у деяких випадках держава надає заходам громадського впливу, застосовуваним до порушників юридичних норм громадськими об'єднаннями, юридичного значення.

Безперечно, у різних країнах держави використовують ці форми впливу по-різному, вибірково. Так, поряд з країна-

ми, де реєстрація політичних партій є обов'язковою (США, Україна, Росія, Швеція), є й такі країни, де така реєстрація не проводиться, проте від партій вимагається подання певних документів (Австрія, ФРН), а є і такі держави, які взагалі не “реагують” юридично на утворення і діяльність партій (Великобританія, Австралія, Нова Зеландія).

Частина третя
МЕХАНІЗМ ЮРИДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВ ЛЮДИНИ
(Загальнотеоретична характеристика)

Тема 9. Права людини і суб'єктивне юридичне право

Праворозуміння зумовлюється, зокрема, багатозначністю слова “право” і надзвичайно важливою роллю в житті кожної людини тих явищ, які відображаються поняттям права і позначаються цим словом.

Положення даної теми характеризують специфіку деяких із цих явищ (свобод, можливостей людини – з одного боку, і правил поведінки, встановлених державою, – з іншого). Завдяки цьому збагачується, розширюється загальне праворозуміння, уточнюються смислові межі поняття права як фундаментальної категорії юриспруденції.

Тому засвоєння викладеного тут матеріалу дозволить зміцнити теоретико-методологічний фундамент освіти і практики у сфері права.

1. Право як волевиявлення держави. Об'єктивне і суб'єктивне юридичне право

Як зазначалось у темі 3, однією з необхідних передумов здійсненості й захищеності прав людини є закріплення їх державою у спеціальних, формально загальнообов'язкових правилах поведінки – так званих юридичних нормах. Тому права людини (суб'єкта), забезпечені саме такими нормами, відображають поняттям *суб'єктивного юридичного права*. А саму систему таких норм відображають поняттям *об'єктивного юридичного права*.

Юридичне право є *суб'єктивним* остільки, оскільки воно характеризує певні можливості (свободи), які належать саме суб'єкту (людині або іншому учаснику суспільного життя) і тому залежать від нього, від його свідомості, принаймні щодо їх використання.

У державно-організованому суспільстві переважну частину своїх основних прав людина не може здійснювати, якщо вона не стане носієм суб'єктивного юридичного права. У цьому й розкривається основне соціальне призначення і основна особистісна цінність такого права. Наділяючи людину суб'єктивним юридичним правом, держава немовби відкриває доступ до здійснення її загальносоціальних „природних” прав.

Юридичне право є *об'єктивним* у тому розумінні, що державні загальнообов'язкові правила поведінки встановлюються та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта (хіба що крім “автора” цих правил) та й лише у процесі їх встановлення, поза нею: вступаючи у суспільне життя, він уже застає “готовими” певні юридичні норми, які виникли незалежно від нього, їхнє “життя”, доля не залежать від свідомості окремого суб'єкта.

2. Юридичне право як засіб конкретно-історичної інтерпретації та реалізації прав людини

Конкретно-історичне походження тих можливостей людини, що становлять її права, – навіть на всесвітньому, глобальному рівні – визначає, безперечно, неоднаковість їх конкретного змісту й обсягу у різних умовах і в різні часи існування людства. Вже тому уявлення про реальне здійснення прав не можуть бути змістовно (а не номінально) універсальними і незмінними. Інша ж причина “різночитань” у витлумачуванні загальносоціальних прав людини коріниться в тому, що їх розуміння не може не залежати і від своєрідних, специфічних інтересів різних народів, націй, класів і численних соціальних утворень.

Ось чому для закріплення і здійснення за допомогою об'єктивного юридичного права – передусім внутрішньодержавного (“національного”) законодавства – загальносоціальних прав людини набуває надзвичайного методологічного значення розв’язання проблеми їх розуміння (осмислювання) відповідними органами держави та іншими суб’єктами даного суспільства. Вирішення цієї проблеми має досягатися з урахуванням сучасних положень *загальної теорії розуміння* (інтерпретації), тобто комплексної галузі знань, яка зветься, за традицією, *герменевтикою*. Спираючись на цю науку, можливо, зокрема, пояснювати, чому законодавство певної держави, яке фіксує її конкретно-історичне розуміння загальносоціальних прав людини, досить часто не збігається (причому не стільки термінологічно, скільки у соціально-змістовному плані) із закріпленими у міжнародних нормативних документах “стандартами” таких прав, а ще більшою мірою – із законами інших держав з цих же питань.

Наслідком такої, так би мовити, герменевтико-юридичної ситуації стає те, що цінності, які в міжнародних документах декларуються, вважаються як загальнолюдські (зокрема, основні, невід’ємні права людини) є такими насамперед за їх назвами, термінологічним позначенням; проте при їх реальному здійсненні, втіленні у життя вони наповнюються цілком конкретним, здебільшого неоднозначним, змістом, а отже, у дійсності функціонують не як загально-, а як “окремолюдські”. *Чого варті загальнолюдські назви прав людини – це насправді виявляється лише тоді, коли вони використовуються для розв’язання реальних життєвих проблем, для засвоєння потреб конкретних суб’єктів у конкретно-історичних умовах.*

Чи не найбільш виразно, рельєфно така ситуація проявляється тоді, коли в процесі державно-правового (юридичного) регулювання неминуче постає необхідність встановлення *меж використання прав людини*. Практичне розв’язання цієї проблеми, як засвідчує практика, ніде і ніколи не було універсальним, одноваріантним, незмінним.

Саме законодавство з питань прав людини осмислюється (інтерпретується, витлумачується) – причому як при його створенні, встановленні, так і при застосуванні, втіленні в життя – у такий спосіб, аби воно могло стати дієвим *засобом, інструментом* для досягнення соціально-змістовних цілей тих суб'єктів суспільного життя (соціальних утворень, спільнот, формувань, груп, їх індивідуальних чи колективних представників – як державних, так і недержавних), котрі є учасниками відносин, що регулюються цим законодавством.

Викладене, проте, не означає, що колізії у внутрішньо-одержавному чи міждержавному (міжнародному) правовому регулюванні прав людини (розбіжності в їх законодавчій регламентації, а також у тлумаченні, застосуванні та реалізації відповідних законів) не піддаються практичному подоланню. Такі колізії розв'язуються, зокрема, шляхом визнання і здійснення владної юрисдикції певних органів, спеціально уповноважених давати обов'язкові для зацікавлених суб'єктів роз'яснення відповідних приписів об'єктивного юридичного права – внутрішньо-державного законодавства (скажімо, висновки конституційних судів, інших аналогічних органів державного конституційного судочинства чи нагляду) або ж настанов міжнародно-правових документів (наприклад, рішення Європейського суду з прав людини).

Втім, і акти таких органів, ясна річ, неминуче втілюють конкретно-історичну правосвідомість тих осіб, що входять до їх складу (принаймні більшості членів цих органів, якщо питання вирішується шляхом голосування, а не на засадах консенсусу). Тому і в даному випадку висловлена ними інтерпретація основних прав людини, з якою погодились або якій змушені підпорядкувати свою діяльність відповідні адресати (суб'єкти), становитиме результат узгодження певних соціально зумовлених ідеологій, світоглядних позицій, правосвідомості декількох людей – членів цих органів.

3. Суб'єктивне юридичне право і юридичний обов'язок

Необхідною передумовою виникнення у людини суб'єктивного юридичного права або юридичного обов'язку є державне визнання цього суб'єкта як особи правоздатної та, за певних умов, дієздатної. Хоча держава не “наділяє” людей природними, загальносоціальними правами, проте *юридична* правоздатність і *юридична* дієздатність виникають у них лише в результаті державного волевиявлення.

Юридична правоздатність – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість суб'єкта мати юридичні права і виконувати юридичні обов'язки.

Така правоздатність – це мінімально необхідна передумова для того, аби учасник суспільного життя (людина, об'єднання людей, соціальна спільність) міг вважатися суб'єктом юридичного права.

Суб'єкт права – це носій можливих або реальних юридичних прав і обов'язків.

Юридична дієздатність – це закріплена в юридичних нормах і забезпечувана державою можливість суб'єкта здійснювати свої юридичні права і обов'язки особистими діями.

Суб'єктивне юридичне право особи – це закріплена в юридичних нормах можливість її певної поведінки, спрямованої на здійснення відповідних прав людини.

Володіючи суб'єктивним юридичним правом, людина набуває таких можливостей (свобод):

- самій чинити певні активні дії (**право на свої дії**);
- вимагати від інших суб'єктів вчинення певних дій (**право на чужі дії**);
- звертатися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого юридичного права (**право на забезпечувальні дії держави**).

Загальносоціальні обов'язки людини, тобто її обов'язки перед іншими людьми, різними соціальними групами,

спільностями, перед своїм народом (нацією), іншими народами (націями), зрештою, перед усім людством, теж повинні забезпечуватися державою, передусім шляхом встановлення певних юридичних норм. Закріплені у державно-обов'язкових (юридичних) правилах поведінки загальносоціальні обов'язки людини відображаються поняттям *юридичного обов'язку*.

Юридичний обов'язок особи – це закріплена в юридичних нормах необхідність її певної поведінки, спрямованої на здійснення відповідного соціального обов'язку.

Поділ суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків на види не може не відповідати насамперед тій основній класифікації загальносоціальних прав і загальносоціальних обов'язків людини, яка була викладена у темі 1. Тому суб'єктивні юридичні права і обов'язки особи поділяються на *фізичні, особистісні, культурні, економічні, політичні*.

Система таких прав і обов'язків відображається поняттям *юридичного статусу особи*.

4. Правовий (юридичний) статус особи

Правовий статус особи – це комплекс її суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків.

Правовий статус може бути загальним, спеціальним та індивідуальним.

Загальний юридичний статус складається з основних (конституційних) прав і обов'язків громадянина. Він характеризує загальні й рівні формальні можливості, вихідні позиції всіх тих людей, які є громадянами даної держави.

Спеціальний юридичний статус складається з особливих, своєрідних (додаткових) прав і обов'язків певної групи суб'єктів, наприклад, студентів, пенсіонерів, військовослужбовців тощо. Він характеризує “групові” формальні можливості людей.

Індивідуальний юридичний статус складається з прав та обов'язків окремої, персоніфікованої особи, які вона має

на даний час. Цей статус характеризує індивідуалізовані юридичні можливості суб'єкта в певний момент його існування.

Особливості і тенденції загального розвитку юридичного статусу особи в державі соціально-демократичної орієнтації:

- збільшення обсягу (кількості) прав людини, що закріплюються в юридичних нормах;
- рівність юридичного статусу всіх громадян, відсутність соціально необґрунтованих юридичних привілеїв та обмежень;
- збагачення соціального (зокрема, матеріального) змісту юридичних прав особи;
- посилення соціальної та державної захищеності, гарантованості правового статусу особи.

5. Права людини і права громадянина

Основним об'єктом піклування та захисту держави стають, як правило, ті люди, котрі визнаються її громадянами. Громадянином держави є особа, яка законом визнається юридично пов'язаною з даною державою, начебто “приналежною” до неї.

Громадянство – це соціально-юридична властивість людини, що полягає у передбаченому законом її зв'язку з даною державою, який зумовлює їхні взаємні юридичні права й обов'язки.

Саме своїм громадянам держава має у першу чергу надавати захист, піклуватись про забезпечення їхніх загальносоціальних прав. Тому якщо права людини розглядаються у зв'язці з правами громадянина, це створює найбільш надійну підставу для визначення її законних (юридичних) можливостей у суспільстві, для оцінки того, наскільки законодавство держави відповідає правам людини. Вочевидь, не випадково один з перших, прийнятих у Франції ще у XVIII ст., державних актів з цього питання мав назву “Декларація прав людини і громадянина”.

У кожній державі загальносоціальні права людини закріплюються насамперед у її основному законі – конституції. Це спостерігається, наприклад, в усіх колишніх та й у чинній конституціях нашої держави – Конституції Української Народної Республіки (1918 р), Конституціях Української РСР (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), Конституції України (1996 р.).

У поточних законах та в інших (підзаконних) нормативно-правових актах передбачаються юридичні процедури, “механізми” здійснення, реалізації на практиці конституційно закріплених основних прав людини.

Тема 10. Об'єктивне юридичне право

Оскільки об'єктивне юридичне право – не поодиноким систематичним регулюванням у суспільстві, усвідомити повною мірою його особливості й цінність можливо лише в порівнянні з іншими видами соціальних норм. Цьому сприяють положення даної теми, що, зокрема, допоможе відмежувати правові (юридичні) норми від моральних або інших соціальних приписів. Вміння проводити таке розрізнення не тільки полегшує загальну орієнтацію у суспільному житті, а й сприяє правильному та ефективному здійсненню юридичних норм.

1. Загальне поняття й ознаки об'єктивного юридичного права

Об'єктивне юридичне право – це система формально-обов'язкових загальних правил фізичної поведінки, котрі встановлені або санкціоновані державою, виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі та загальносоціальних потреб і забезпечуються державою.

В якому відношенні таке явище є об'єктивним, було вже коротко з'ясовано (тема 9). В якому розумінні воно є явищем юридичним – про це теж ішлося раніше. Та, крім цього, слід відповісти ще й на таке, дуже важливе запитання: чому для позначення поняття, яке відображає розглядуваний феномен – державні формально-обов'язкові норми, протягом всієї історії державно-організованого суспільства використовується саме термін “право”, а не інший.

Ця обставина, як здається, пояснюється зацікавленістю будь-якої держави в тому, щоб встановлені нею правила поведінки сприймалися всіма як дещо *правильне, праведне, правдиве, справедливе*. Ради цього сама етимологія зазначеного

терміна “підключається” державою для ідеологічної забезпеченості, обґрунтованості, підтримки її політики, яка виражається в таких правилах. Проте зауважимо, що *лише реальна соціальна політика може засвідчити*, чи є дійсно такими ці норми, тобто чи сприяють вони насамперед здійсненню й захисту загальносоціальних прав людини, прав нації (народу), прав людства, чи сприяють вони прогресу всього суспільства або ж якоїсь (частіше за все – домінуючої) його частини.

Соціальна норма – це зумовлене об’єктивними законамирностями правило фізичної поведінки (діяльності), яке має загальний характер, виражає волю певної частини або всього суспільства і забезпечується різними засобами соціального впливу.

Загальний характер такого правила полягає в тому, що воно розраховане не на одиничне суспільне відношення, а на відповідний вид суспільних відносин.

Соціальні норми класифікуються таким чином:

1) за їх генезисом, тобто за джерелом і способом утворення, – моральні, юридичні (правові), корпоративні (норми громадських об’єднань);

2) за сферою суспільних відносин, що ними регулюються, – економічні, політичні, культурні, побутові, сімейні та ін.

Для кращого усвідомлення сутності й специфіки юридичних норм (система яких утворює об’єктивне юридичне право), їх слід зіставити з: а) тими нормами, які існували у соціально однорідному суспільстві, і б) нормами, що існують у соціально неоднорідному, державно-організованому суспільстві одночасно, “паралельно” з об’єктивними юридичними правилами.

Ознаки, що відрізняють норми права від норм поведінки у первісному, соціально-однорідному суспільстві:

Юридичні норми

встановлюються чи санкціонуються державою;

виражають волю домінуючої частини суспільства;

розмежовують права і обов'язки;

забезпечуються, крім інших засобів, також державним примусом, включаючи фізичний примус

Норми поведінки у первісному суспільстві

виникають у свідомості членів суспільства;

виражають волю всіх членів суспільства;

не відрізняють прав від обов'язків;

забезпечуються звичкою, внутрішнім переконанням членів суспільства, а також заходами громадського впливу.

Ознаки, які відрізняють норми права від інших соціальних норм у соціально неоднорідному, державно-організованому суспільстві

Юридичні норми

виникають, лише коли формується держава;

встановлюються або санкціонуються державою;

виражають волю домінуючої частини суспільства;

утворюють внутрішню погоджену цілісність, тобто систему;

Інші соціальні норми

існують у будь-якому, у тому числі додержавному, суспільстві;

встановлюються або санкціонуються іншими суб'єктами суспільства;

виражають волю різних частин суспільства;

можуть не бути внутрішню погодженими, не мати властивостей системи;

існують у кожному соціально неоднорідному суспільстві лише як одна (єдина) система таких норм;

формулюють правила поведінки у вигляді прав і обов'язків;

як правило, формально визначені за змістом;

мають цілком визначені форми зовнішнього виразу;

мають точно визначені межі їх обов'язковості;

забезпечуються, крім інших засобів, ще й державним примусом, включаючи фізичний.

існують у кожному суспільстві у вигляді кількох відносно самостійних, деколи неоднозначних, систем нормативного регулювання;

виражені не тільки через права й обов'язки, але й у вигляді загальних принципів, цілей, гасел;

у багатьох випадках позбавлені формальної визначеності;

можуть виражатися у будь-яких, не завжди фіксованих формах;

не завжди мають точно визначені межі їх обов'язковості;

забезпечуються тільки внутрішнім переконанням, моральним або громадським впливом.

Своєрідною системою соціального регулювання є система правил діяльності, яка встановлюється або санкціонована *декількома державними чи міждержавними (міжнародними) організаціями*, виражає їх узгоджену волю і спрямована на регулювання їхніх взаємовідносин, а також відносин з іншими суб'єктами. Для позначення поняття, яке відображає такий феномен, теж використовується термін “право” (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право).

Крім соціальних, існують також інші види норм фізичної поведінки, зокрема правила *технічні, нормативи поводження із технікою, фізіологічні (біологічні), медичні, екологічні*,

агрономічні. Зачіпаючи у багатьох випадках інтереси людей, їхніх груп, об'єднань, вони тим самим набувають певного соціального значення, а тому нерідко “озброюються” відповідними засобами соціального контролю й забезпечення, а отже, функціонують як відповідні соціальні норми.

Від різноманітних правил фізичної поведінки (вчинків) слід відрізнити правила *інтелектуальної* (розумової, теоретичної, духовної) діяльності, наприклад, правила логічних операцій, математичних дій, аутопсихотренінгу (медитації) та ін.

Нарешті, слід мати на увазі, що на поведінку людини, діяльність інших суб'єктів суспільного життя впливають не тільки (а зрештою, і не стільки) різноманітні соціальні норми, але й ненормативні регулятори (наприклад, твори мистецтва, різні види літератури), психологічні явища ((почуття, підсвідомість, інтуїція, сумління, переконання, вірування та ін.), природничі феномени (біоенергетичні фактори, фізіологічні потреби, інстинкти, вроджені рефлекси та ін.).

2. Об'єктивне юридичне право та правосвідомість

Як зазначалось, формально-обов'язкові норми держави, система яких утворює об'єктивне юридичне право, є результатом цілеспрямованої, свідомої діяльності держави, певних її органів. Отже, безпосереднім, найближчим джерелом правил поведінки, що встановлює держава, є свідомість тих осіб, які входять до складу її відповідних органів, тобто погляди, уявлення цих людей щодо цілей, змісту і форми таких правил. Тому така свідомість якраз і вважається юридичною (“правовою”) свідомістю.

Вона, безперечно, властива не тільки “авторам” юридичних норм, а й усім людям, які так чи інакше стикаються або можуть “контактувати” з об'єктивним юридичним правом.

Правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з ним.

Склад правосвідомості.

У складі правосвідомості виділяють такі ***елементи***:

1) *за змістом правових поглядів* — інформаційний, або когнітивний, – знання права (обізнаність із законодавством, поінформованість щодо змісту юридичних норм); оцінний, або аксіологічний, (ставлення до законодавства, до його складових частин – позитивне, негативне, байдуже); регулятивний – психологічна установка щодо поведінки, врегульованої юридичними нормами (схильність, готовність виконувати або, навпаки, порушувати приписи юридичних норм);

2) *за формою (способом) відображення правової дійсності* – поняття про правові явища (наприклад, поняття форми юридичної норми); правові погляди (наприклад, на роль законів у системі законодавства або причини правопорушень); правові уявлення (скажімо, уявлення про “образ” судді чи іншого представника юридичної професії); правові почуття (наприклад, почуття справедливості закону або судового рішення, почуття особистої відповідальності за дотримання закону, за виконання вимог договору);

3) *за рівнем відображення правової дійсності* – правова психологія (це правосвідомість, яка постає з буденної практики, у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями і тому формується здебільшого стихійно, спорадично, несистематизовано; вона не осмислена теоретично, вона не впорядкована логічно; у ній переважають непоняттєві форми відображення правової дійсності) і правова ідеологія (концептуалізована, логічно систематизована, теоретично осмислена правосвідомість, в якій переважають “інтелектуалізовані” форми відображення правової дійсності; вона формується насамперед шляхом юридичної освіти, юридичних наукових досліджень). Ці обидві частини правосвідомості можуть включати як інтелектуальні, так і емоційні елементи (хоча й у різних “пропорціях”), а також як правильні, істинні, так і помилкові знання про правову дійсність (хоча у теж неоднакових “дозах”);

4) *за територіальною поширеністю* – загальна правосвідомість; локальна (місцева, регіональна) правосвідомість;

5) *за суб'єктами (носіями) правосвідомості* – індивідуальна і колективна: а) загальносоціальна (загальнонародна), б) національна, в) класова, г) групова;

б) *за характером діяльності носіїв правосвідомості* – професійно-юридична (практично-юридична, наприклад, правосвідомість суддів, юрисконсультів організацій; науково-юридична, наприклад, правосвідомість науковців дослідно-юридичних установ, викладачів юридичних навчальних закладів); професійно-неюридична (наприклад, правосвідомість керівників підприємств, лікарів, бухгалтерів); непрофесійна (наприклад, правосвідомість учнівської молоді).

Взаємодія правосвідомості та юридичного регулювання. Вплив правосвідомості на право полягає в тому, що вона:

- виступає найближчим ідейним джерелом об'єктивного юридичного права;

- прогнозує і визначає зміни, вдосконалення, розвиток об'єктивного юридичного права, безпосередньо зумовлює правотворчість;

- є засобом, “каналом” тлумачення юридичних норм;

- є духовною (ідеологічною) гарантією забезпечення здійснення права, додержання законності (проте здатна відігравати і протилежну роль);

- може використовуватися як інструмент подолання прогалин у законодавстві при його застосуванні;

- є чинником вибору доцільного, оптимального варіанта поведінки в межах норми (зокрема, при визначенні юридичної відповідальності за правопорушення);

- виступає фактором виховання поваги (чи, навпаки, – неповаги) до права.

Вплив об'єктивного юридичного права та й усього юридичного регулювання на правосвідомість виражений у тому,

що вони виступають найважливішими джерелами формування, перетворення і розвитку останньої (щоправда, зміст, напрямок цього впливу може бути неоднозначним: він залежить від якості законодавства, його відповідності реальним потребам та інтересам певних соціальних груп; від рівня роботи державного апарату; кваліфікованості і правової культури юристів, інших осіб; стану законності в країні, регіоні, певній організації).

Тема 11. Об'єктивне юридичне право у соціальній системі суспільства

Положення даного розділу продовжують розкривати місце і роль права в суспільному житті, вони висвітлюють різноманітні його зв'язки, взаємозалежності з основними суспільними явищами, які його “оточують”, дають можливість глибше зрозуміти його соціальну сутність, призначення і дієвість. А таке розуміння сприяє здійсненню будь-якої практичної діяльності, так чи інакше пов'язаної з правовим регулюванням суспільних відносин. Зазначені положення, які мають бути складовою частиною світоглядних уявлень кожної людини, повинні передусім становити теоретико-методологічний фундамент формування й використання вмінь та навичок практичної юридичної діяльності.

1. Співвідношення права з іншими явищами

Будучи одним із неодмінних складників соціально неоднорідного суспільства, об'єктивне юридичне право існує, “живе” в оточенні інших різноманітних соціальних явищ, які так чи інакше, з одного боку, впливають на нього, а з іншого – самі зазнають його впливу. Тільки з'ясувавши зміст і напрямки таких “контактів”, можна правильно зрозуміти сутність об'єктивного юридичного права, його глибинні закономірності, його можливості, його роль, “соціальні здібності” у суспільному житті.

Розглянемо деякі співвідношення.

Співвідношення економіки і юридичного права:

- економіка (передусім виробничі відносини) визначає право; цей вплив може бути як прямим, безпосереднім (наприклад, право держави розпоряджатися тими засобами виробництва, власником яких вона є), так і опосередкованим (наприклад, визначення державою розміру податків, встановлення нею правил технічної та екологічної безпеки, визначення мінімуму заробітної плати, терміну відпустки);

- економіка визначає право здебільшого не безпосередньо, а опосередковано, тобто через інші соціальні явища (через соціальну, зокрема класову, структуру суспільства, політику, правосвідомістьта ін.);

- крім економіки, на право мають різний вплив також інші соціальні явища;

- право, у свою чергу, діє на економіку – має так званий зворотний вплив на неї.

Співвідношення політики і юридичного права:

- право залежить від політики, насамперед політики домінуючої частини суспільства; воно є формою прояву й здійснення політики цієї частини суспільства;

- у праві виражена тільки та політика домінуючої частини суспільства, якої вона прагне і якій здатна (з урахуванням сприяння чи, навпаки, протидії інших частин суспільства) надати загальної обов'язковості за допомогою держави;

- право – це серцевина, концентрований вираз політики домінуючої частини суспільства;

- політика в праві формується у вигляді формально визначених прав і обов'язків;

- політика, зі свого боку, залежить від права, оскільки воно є засобом а) виразу, декларування політики, б) здійснення, реалізації політики, в) захисту, гарантування політики, г) переконання, пропаганди на користь певної політики.

2. Взаємозв'язок держави і юридичного права

Право (як юридичне явище) і держава виникають разом, водночас, вони взаємозалежні. Зокрема, слід мати на увазі, що глибинні соціальні причини, внаслідок яких сформувалось об'єктивне юридичне право, є тими самими, що й причини, які призвели до утворення держав (тому й немає потреби повторювати їх ще раз.).

Юридичне право залежить від держави: а) у його виникненні, походженні; б) у сталості, непорушності; в) у здійс-

сненні, впровадженні в життя; г) у розвитку, вдосконаленні і д) в авторитетності, престижі.

Держава залежить від юридичного права: а) у своїй організації, структурі; б) у здійсненні своїх функцій; в) у вдосконаленні своїх функцій; г) в авторитетності, престижі.

Коли йдеться про здійснення державних функцій, то розрізняють його *правові й неправові форми*. **Правові форми виконання функцій держави** – це такі її дії, які полягають у вчиненні (зокрема, у прийнятті письмових) юридичних актів.

Правовий (юридичний) акт – це *формально обов'язкове волевиявлення держави (її органу або уповноваженого нею суб'єкта)*.

Види юридичних актів:

1) *за юридичною, тобто владно-регулятивною, природою* – правотворчі (нормативно-правові), правотлумачувальні (правороз'яснювальні, інтерпретаційні), правозастосувальні (індивідуально-правові);

2) *за способом, формою об'єктивації, зовнішнього прояву* – письмові (документальні), усні (вербальні), конклюдентні (фізичні діяння),

Залежно від найчастіше використовуваних державою юридичних актів розрізняють такі види **правових форм виконання її функцій:**

- *правотворча діяльність* (встановлення або санкціонування правових (юридичних) норм, тобто формально обов'язкових правил поведінки загального характеру;

- *правозастосувальна діяльність* (встановлення, на основі и відповідно до юридичних норм, індивідуальних формально-обов'язкових правил поведінки щодо тих суб'єктів, які мають здійснити ці норми);

Неправові форми виконання функцій держави: матеріально-технічна діяльність (виробництво певних благ, надання послуг); організаційна діяльність (здійснюване неюридичними засобами, тобто без видання юридичних актів,

встановлення зв'язків, взаємовідносин між „адресатами” юридичних норм, орієнтування, спрямування їхньої поведінки на виконання закону).

3. Функції юридичного права (юридичного регулювання)

Функції права висвітлюють предметно-змістовну роль, “роботу” права у суспільстві. Тому знання функцій права дозволяє скласти уявлення про те, що саме очікувати від функціонування юридичного права (юридичного регулювання). Крім того, через пізнання функцій права усвідомлюється соціальна значущість юридичної діяльності, а також діяльності тих посадових осіб, чия робота так чи інакше “вплетена” у процес юридичного регулювання.

Функції юридичного права – це основні напрямки його впливу на людину і суспільство (суспільні відносини).

Види функцій права (правового регулювання)

Функції права розподіляють на *загальносоціальні* та *спеціально-соціальні* (регулятивні).

До *загальносоціальних* функцій належать:

- *гуманістична* (здійснення і захист прав людини, прав нації, народу, людства);
- *організаторська* (встановлення, зміна і припинення відносин між учасниками суспільного життя);
- *управлінська* (направлення діяльності учасників суспільного життя на виконання певних соціальних завдань, розв’язання певних соціальних проблем);
- *комунікативна* (інформування учасників суспільного життя про державно-владну волю, забезпечення їх заочного “спілкування” з правотворчими органами держави);
- *орієнтаційна* (вказівка на припустимі державою, соціально прийнятні, безконфліктні засоби задоволення потреб учасників суспільного життя);
- *оцінювальна* (кваліфікування, оцінювання з точки зору закону держави, начебто її “очима”, власних вчинків, а також поведінки інших суб’єктів);

- *ідеологічно-виховна* (участь у формуванні у людей певного світогляду, у прищепленні їм певних моральних, правових, політичних поглядів і переконань);

- *пізнавальна або гносеологічна* (здатність об'єктивного юридичного права виступати джерелом знань про основні “параметри” суспільства – його економічний, політичний соціальний і державний устрій, мораль, культуру, звичаї, про взаємини між класами, націями, різними соціальними групами та ін.).

Зазначені функції є *загальносоціальними* у тому розумінні, що вони здійснюються за допомогою не тільки права, але й – тією чи іншою мірою – майже всіма соціальними явищами, зокрема неюридичними соціальними нормами, суспільною свідомістю (особливо моральною), політикою, релігією, мистецтвом, громадськими об'єднаннями.

Ті ж функції, які здатне виконувати лише (або найбільш ефективно) юридичне право, є його *спеціально-соціальними функціями*. До них належать:

- *закріплююча* (фіксація, утвердження суспільних відносин, які виникли ще до прийняття відповідної юридичної норми);

- *стимулююча* (сприяння виникненню, розвиткові певних суспільних відносин);

- *творча* (ініціювання, “породження”, формування таких суспільних відносин, яких взагалі не існувало до видання відповідної юридичної норми);

- *обмежувальна* (встановлення рамок, “кордонів” щодо існування певних відносин або недопущення їх поширення, збільшення);

- *витіснявальна* (сприяння зменшенню сфери або усуненню певних відносин).

Тема 12. Сутнісна типологія об'єктивного юридичного права. Сутність права соціально-демократичної орієнтації

Практичне значення положень, викладених у даній темі, полягає насамперед у тому, що вони впливають на формування вихідних, світоглядних засад будь-якої діяльності суб'єктів у сфері відносин, урегульованих об'єктивним юридичним правом. Такі засади визначають загальний підхід, кут зору у кожному випадку встановлення, тлумачення, застосування та реалізації норм цього права. Причому вони “спрацьовують” навіть тоді, коли це раціонально не усвідомлюється, коли на них не посилаються в юридичній діяльності, в юридичних актах.

1. Типологія права

Неодмінною умовою пізнання соціальної сутності об'єктивного юридичного права (як і сутності держави) є історична типологізація численних найрізноманітніших правових (юридичних) систем – тих, що існували колись, і тих, що існують зараз.

***Історичний тип права** – це сукупність суттєвих рис, притаманних усім правовим системам, які спираються на певний тип виробничих відносин і відповідний тип держави та виражають соціальну сутність і змістовно-регулятивну спрямованість юридичного регулювання у соціально неоднорідному суспільстві.*

Поділяти право, правові системи на ті чи інші різновиди (класи, групи) можливо, взагалі кажучи, й за іншими критеріями, зокрема за *характером домінуючих джерел* (зовнішніх форм права), за *історичною послідовністю формування* (“за хронологією”), за *особливостями методів юридичного регулювання і засобів забезпечення*. Усі зазначені класифікації, відображаючи певні реальні аспекти, грані, сторони

права, правового регулювання, мають істотне пізнавальне й практичне значення.

Проте жодна з них неспроможна дати відповідь на питання, волю якої саме частини соціально неоднорідного суспільства певної держави (або групи держав) виражає дане право у першу чергу. А без такої відповіді його соціальна сутність лишається нерозкритою.

Оскільки об'єктивне юридичне право є продуктом державної діяльності, згадана типологізація не може не збігатися принципово із зазначеною раніше типологією держави (тема 4). Тому необхідно виділяти такі **історичні типи об'єктивного юридичного права:**

- племінно-бюрократичний;
- рабовласницький;
- феодалський;
- буржуазний;
- соціалістичний;
- перехідний від традиційно-буржуазного чи соціалістичного до соціально-демократичного (право соціально-демократичної орієнтації);
- соціально-демократичний (у майбутньому).

Останній із зазначених типів права є сьогодні (як і відповідний тип держави) лише прогнозованим. Поняття права такого типу можна визначити у першому наближенні таким чином:

Соціально-демократичне право – це система формально-обов'язкових норм загального характеру, які встановлені або санкціоновані соціально-демократичною державою, виражають волю більшості населення країни – трудящих-власників, спрямовані на регулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі та забезпечують реальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації, народу на засадах свободи, справедливості, солідарності.

2. Принципи об'єктивного юридичного права

Принципи права – це керівні засади (ідеї), які зумовлюються об'єктивними закономірностями існування й розвитку людини та суспільства та визначають зміст і спрямованість правового регулювання.

Значення принципів права полягає в тому, що вони у стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші, соціально-змістовні властивості права, є начебто його квінтесенцією, “обличчям”.

Види принципів права: загальнолюдські (цивілізаційні), типологічні, конкретно-історичні (загальні, галузеві, міжгалузеві).

Загальнолюдські принципи юридичного права – це концептуальні засади, які зумовлюються певним рівнем розвитку людської цивілізації, втілюють найкращі, прогресивні здобутки всесвітньої правової історії і широко визнані в міжнародних нормативних документах.

До них належать, зокрема, такі засади:

- закріплення в об'єктивному юридичному праві загальноносоціальних прав людини, свобод людей та їхніх об'єднань;
- юридична (формально визначена й загальнообов'язкова) рівність однойменних суб'єктів і перед державою, і перед законом;

- вихідним, первинним офіційним джерелом суб'єктивних юридичних прав і обов'язків особи має бути тільки закон як акт нормативного волевиявлення вищого представницького колективного органу державної влади або прямого волевиявлення народу (референдуму);

- взаємопов'язаність (єдність) юридичних прав і обов'язків;

- поведінка людей, а також їхніх об'єднань повинна регулюватись, як правило, за загальнодозволенним типом: “дозволено робити все, крім того, що прямо заборонено законом”;

- діяльність органів і службових осіб держави має регулюватись, як правило, за спеціально-дозволенним типом юридичного регулювання: “можна чинити лише те, що прямо дозволено законом”;

- закріплення в нормах об’єктивного права процедурно-процесуальних механізмів (порядку) здійснення та захисту суб’єктивних юридичних прав і виконання обов’язків людей та інших суб’єктів суспільного життя;

- правосуддя (розв’язання суперечок, конфліктів з приводу здійснення прав і обов’язків окремими особами та іншими учасниками суспільного життя) здійснюється спеціальними незалежними органами держави – судами і виступає найефективнішою юридичною гарантією прав людини;

- юридична відповідальність особи може мати місце тільки в разі вчинення нею винного протиправного діяння;

- презумпція невинності особи (особа вважається невинною доти, доки її вину у вчиненні правопорушення не встановлено судом або іншими компетентними органами держави у визначеному законом порядку).

Типологічні принципи об’єктивного юридичного права – це такі його керівні засади (ідеї), які властиві всім правовим системам певного історичного типу, відображають його соціально-змістовну сутність.

3. Перехідний тип права соціально-демократичної орієнтації

Право соціально-демократичної орієнтації – це система загальнообов’язкових правил фізичної поведінки, які встановлені або санкціоновані державою, зорієнтованою на соціальну демократію, виражають волю більшості населення країни, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і загальносоціальних потреб (зокрема, з метою створення умов для здійснення і захисту основних прав людини, нації, народу) та забезпечуються державою.

За сучасних умов право такого типу існує у **двох основних різновидах:**

а) право держав, які існують у промислово розвинутих країнах соціально орієнтованого капіталізму;

б) право держав, які існують у країнах, що переходять від соціалістичного суспільства до громадянського суспільства з соціально орієнтованою ринковою економікою і перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-бюрократичної верхівки на організацію влади більшості населення.

Типологічні принципи права соціально-демократичної орієнтації:

- *гуманізація права* – поступове втілення у законодавство загальнолюдських принципів права; розширення законодавчого закріплення загальносоціальних прав людини; піднесення рівня справедливості правового регулювання, зокрема при встановленні заходів державного примусу; розширення сфери загальнодозволеного регулювання;

- *соціалізація права* – спрямованість на забезпечення консенсусу між різними соціальними верствами, класами, групами; збільшення питомої ваги законодавства, яке гарантує соціальну захищеність кожної людини;

- *“цивілітація” права* – закріплення й охорона різноманітних форм власності на засоби виробництва та інші об’єкти, забезпечення економічної свободи власників;

- *сприяння формуванню соціальної правової держави;*

- *“етнізація” та інтернаціоналізація права* – відтворення у законодавстві кращих національно-правових надбань та певна адаптація його до правового регулювання в деяких міждержавних союзах (наприклад, у Раді Європи, в Європейському Союзі).

Одна з особливостей сучасних перехідних правових систем соціально-демократичної орієнтації полягає в тому, що їх типологічні принципи поступово наповнюються загальнолюдськими правовими засадами, все більше “піднімаються” до рівня

останніх. У цьому вбачається нездоланність правового прогресу, впровадження найкращих юридичних здобутків людської цивілізації у суспільну практику.

4. Конкретно-історичні принципи права

Конкретно-історичні принципи права – це засади (ідеї), які відображають специфіку об'єктивного юридичного права певної держави у реальних соціальних умовах (наприклад, принцип федеративності права в Російській Федерації або у США). Вони поділяються на загальні (для всього права), галузеві і міжгалузеві.

Галузеві принципи права охоплюють лише одну, міжгалузеві – кілька галузей права певної держави (наприклад, галузевий принцип диспозитивності у цивільному праві; міжгалузевий принцип гласності судочинства у цивільно-процесуальному й кримінально-процесуальному праві).

Загальнолюдські і типологічні принципи об'єктивного юридичного права входять до предмета науки загальної теорії права і держави. Дослідження й формулювання інших різновидів правових принципів здійснюють загальні теорії тих чи інших національних правових систем, відповідні галузеві юридичні науки.

Тема 13. Правотворчість. Зовнішні форми об'єктивного права

Значення наукових положень, викладених у даній темі, найбільшою мірою виявляється для юристів тоді, коли останнім доводиться брати безпосередню участь у правотворчій діяльності або так чи інакше впливати на неї. Але і при застосуванні та реалізації юридичних норм неможливо обійтися без знань про їх офіційні джерела, тобто про їх зовнішні форми.

Знання, які спираються на згадані положення, становлять, таким чином, неодмінну умову правильного і швидкого відшукування нормативного правового акта, яким слід керуватись у певній життєвій ситуації.

Не менш важливі у практичному відношенні і положення щодо меж дії різних нормативно-правових актів. Знання цих меж – один з обов'язкових факторів, котрі забезпечують правильність застосування та реалізації таких актів.

1. Загальна характеристика правотворчості

Правові (юридичні) норми, система яких утворює об'єктивне юридичне право як особливе соціальне явище, виникають внаслідок свідомої цілеспрямованої діяльності державних органів (а іноді й деяких інших суб'єктів). Цю діяльність відображають поняттям правотворчості.

Правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) всього народу чи його територіальних спільностей зі встановлення, зміни чи скасування юридичних норм.

Соціальне призначення правотворчості – встановлювати стандарти, еталони, взірці поведінки учасників суспільної життєдіяльності, тобто моделювати суспільні відносини, які, з позицій держави, є припустимі, бажані або необхідні (обов'язкові) чи заборонені.

Йдеться, ще раз підкреслимо, не про “дарування” громадянам (чи іншим суб’єктам) певних можливостей, благ і, отже, не про творення прав людини, які є “природженими” і мусять бути невідчужуваними. Мається на увазі формування саме об’єктивного юридичного права (“юридична правотворчість”) у схарактеризованому вище значенні цього поняття.

Види правотворчості:

1) *за суб’єктами* – правотворчість державних органів, правотворчість громадських об’єднань (які уповноважені державою на встановлення юридичних норм), правотворчість трудових колективів, правотворчість народу (дорослого населення всієї країни) або ж його територіальної спільності – референдум;

2) *за способом формування юридичних норм* – їх встановлення або санкціонування (схвалення і загальнообов’язкове забезпечення державою неюридичних правил поведінки, що існували раніше).

2. Форми права

Оскільки юридичні норми мають стати відомими тим учасникам суспільного життя, поведінку, діяльність котрих покликані регулювати, їх зміст повинен бути певним чином сконструйований і проявлений зовні, об’єктивований, тобто виражений у певних матеріальних “джерелах”. Ці джерела юридичних норм відображаються поняттям *форми права*.

Форма права – це спосіб внутрішньої організації, а також зовнішнього прояву юридичних норм, який засвідчує їх державну загальнообов’язковість і гарантованість.

Відповідно розрізняють **внутрішню форму юридичної норми** – спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структуру) і **зовнішню** – спосіб її об’єктивізації, зовнішнього прояву, матеріальної фіксації.

Види зовнішніх форм (джерел) права:

- *правовий звичай* – санкціоноване (забезпечуване) державою звичаєве правило поведінки загального характеру;

- *правовий прецедент* – об’єктивоване (виражене зовні) рішення органу держави в конкретній справі, якому надається формальна обов’язковість при вирішенні наступних аналогічних справ;

- *нормативно-правовий договір* – об’єктивоване правило поведінки загального характеру, яке встановлене за взаємною домовленістю кількох суб’єктів, формальна обов’язковість якого забезпечується державою;

- *нормативно-правовий акт* – письмовий документ компетентного органу держави (або уповноваженого нею органу місцевого самоврядування), в якому закріплено забезпечуване нею формально-обов’язкове правило поведінки загального характеру.

Зв’язок між типом права і формою права:

- зовнішня форма права зумовлюється насамперед його історичним типом (тобто його конкретно-історичною сутністю);

- крім типу права, на його зовнішню форму впливають також інші соціальні явища, фактори (внутрішньосоціальна ситуація, історичні, національні, культурні традиції, рівень політичної і правової культури, стан громадської правосвідомості, юридичної науки та ін.), тому у кожному типі права використовуються, як правило, декілька його форм;

- у кожному типі права існує найбільш поширена, основна його форма;

- форма права здатна, зі свого боку, впливати певною мірою на тип права, тобто на його соціальну сутність.

Основною формою права соціально-демократичної орієнтації виступає *нормативно-правовий акт*. Поширеність таких актів пояснюється незаперечними перевагами такого способу вираження юридичних норм саме з огляду на загальнолюдські принципи об’єктивного юридичного права (правового регулювання), які поступово впроваджуються у право соціально-демократичної орієнтації.

До таких переваг, зокрема, належать можливості:

- найбільш чітко і ясно формулювати зміст юридичних

прав і обов'язків;

- якнайшвидше довести зміст юридичної норми до відома адресатів;

- забезпечити сприятливі умови для швидкого відшукування потрібної норми права;

- створити умови для правильного розуміння адресатом норми її змісту, смислу;

- оперативно змінювати чи скасовувати юридичну норму;

- здійснювати впорядкування, систематизацію численних юридичних норм.

3. Правотворчість держав соціально-демократичної орієнтації

У перехідній державі соціально-демократичної орієнтації в процесі правотворчості мають бути вироблені такі юридичні норми, які максимально відповідали б вищенаведеним загальнолюдським принципам права. Для цього сама правотворча діяльність повинна підпорядковуватися певним керівним засадам, принципам.

Принципи правотворчості, орієнтованої на соціальну демократію:

- **гуманізм:** юридичні норми мають закріплювати й охороняти соціальні умови, необхідні для здійснення та захисту загальносоціальних прав людини, прав народу (нації), усього людства;

- **демократизм:** юридичні норми повинні виражати волю більшості населення, враховувати інтереси різних соціальних груп; до участі у правотворчості залучаються найширші верстви населення, різноманітні об'єднання громадян;

- **збереження національної самобутності та інтернаціоналізм:** в юридичних нормах мають бути виражені і враховані специфічні інтереси кожної нації, народності та етнічної групи, що проживають на території даної держави; у правотворчій діяльності повинні брати участь представни-

ки всіх націй, народностей і національних груп – для максимального забезпечення прав кожного народу (нації);

- **науковість:** юридичні норми повинні відповідати науковим положенням стосовно досягнутого рівня розвитку суспільства, реальним соціальним умовам, закономірностям суспільного життя; при їх розробці слід використовувати новітні висновки відповідних наук;

- **законність:** юридичні норми повинні встановлювати тільки компетентні органи в межах їх повноважень, з дотриманням визначеної процедури, а головне – відповідно до змісту конституції та інших законів держави;

- **техніко-юридична досконалість:** при розробці та встановленні юридичних норм слід застосовувати оптимальні, рекомендовані юридичною наукою і випробувані практикою засоби правотворчої техніки.

Стадії правотворчості:

- *підготовка проекту нормативно-правового акта* (прийняття рішення про необхідність розробки проекту; визначення проєктантів; розробка проекту; погодження проекту із зацікавленими організаціями, доопрацювання проекту);

- *прийняття нормативно-правового акта* (внесення проекту до правотворчого органу на обговорення; обговорення проекту у правотворчому органі; прийняття нормативно-правового акта);

- *оприлюднення* (опублікування) нормативно-правового акта.

4. Нормативно-правові акти

Нормативно-правові акти – з огляду на їх формальну обов'язковість, є досить неоднозначними. Це пояснюється, зокрема, тим, що вони приймаються різними суб'єктами. Ця властивість названих актів відображається поняттям їх **юридичної сили**.

Юридична сила – це специфічна властивість нормативно-правового акта, яка характеризує його співвідношення з

іншими нормативно-правовими актами в залежності від ступеню формальної обов'язковості юридичних норм, що в них вміщено, та визначається місцем відповідного органу в апараті держави.

Види нормативно-правових актів за юридичною силою: **закони, підзаконні акти.**

Закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Види специфічних юридичних актів, які можуть набувати нормативно-правового значення:

- *акти прямого волевиявлення населення*, що фіксують результати загальнодержавного або місцевих (локальних) референдумів;

- *акти конституційного суду (або іншого органу конституційної юрисдикції)*, якщо через їх прийняття втрачають чинність певні нормативно-правові акти;

- *рішення трудових колективів та деяких громадських об'єднань* (акти делегованої або санкціонованої державою правотворчості);

- *судові рішення*, якими визнаються нечинними як такі, що суперечать закону, нормативно-правові акти органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

5. Юридичні властивості нормативно-правових актів

Такі акти:

- є формально обов'язковим волевиявленням держави;
- містять правила поведінки загального характеру;
- приймаються тільки певними державними органами

ми (або у деяких випадках, передбачених законом, іншими суб'єктами);

- мають точно визначені зовнішні реквізити (ознаки);
- публікуються у спеціальних (офіційних) виданнях;
- поширюють свою чинність, формальну обов'язковість на певний час, певну територію, певне коло суб'єктів. За кожним з цих трьох “параметрів” чинності нормативно-правові акти (як і вміщені в них юридичні норми) можуть бути класифіковані за певними видами.

Правила, за якими визначаються межі чинності нормативно-правових актів, встановлюються законодавством держави та міжнародними договорами.

6. Чинність нормативно-правових актів

А. Чинність у часі

Темпоральну (часову) чинність нормативно-правових актів (так само, як інших джерел об'єктивного юридичного права) характеризують такі показники:

а) момент набрання чинності нормативно-правовим актом (тобто момент початку його дії або, інакше сказати, “включення”, “запуску” формальної обов'язковості загального правила поведінки, що у ньому вміщено);

б) напрямок темпоральної чинності нормативно-правового акта (тобто його дія стосовно фактів, які виникли вже після набрання ним чинності, – умовно кажучи, “нових” фактів, а також тих фактів, які виникли ще до цього моменту – так би мовити, “старих” фактів й існують, тривають після набрання ним чинності);

в) момент (і підстави, порядок) зупинення чинності нормативно-правових актів;

г) момент втрати чинності нормативно-правового акта (тобто припинення, скасування його дії, або, інакше кажучи, виключення, “вимкнення” формальної обов'язковості загальної норми поведінки, яку в ньому вміщено).

Правила темпоральної чинності нормативно-правових актів звичайно встановлюються законодавством відповідної держави. Знання цих правил – неодмінна передумова належного, законного застосування і здійснення норм юридичного права.

а) Набрання чинності нормативно-правовими актами

Якщо в таких актах (або ж в інших документах, які встановлюють порядок введення їх у дію) є пряма вказівка щодо моменту набрання ними чинності (з певної календарної дати, з певної години визначеної доби, з настанням певного факту та ін.), будь-яких сумнівів з цього питання не виникає. При цьому слід мати на увазі, що у разі, коли для позначення цього моменту вживаються слова (вислови) “після” або “з дня” чи “з моменту” (прийняття, опублікування, підписання тощо), то це, як правило, означає: *на наступний календарний день після дня, коли мало місце прийняття, підписання, опублікування акта.*

Якщо ж зазначена вказівка відсутня, слід керуватись встановленими державою спеціальними правилами щодо набрання чинності нормативно-правовими актами.

б) Напрямок темпоральної чинності нормативно-правових актів

За цим показником розрізняють *пряму, зворотну й переживаючу* чинність (дію) нормативно-правового акта в часі.

Пряма дія виражається у тому, що нормативно-правовий акт поширює свою обов’язковість на факти, які а) виникли після набрання ним чинності, тобто на “нові” факти, і б) виникли до набрання ним чинності, але продовжують існувати і після того, тобто на триваючі “старі” факти, проте поширюється на останні тільки з моменту набрання ним чинності.

Зворотна дія полягає у тому, що нормативно-правовий акт поширюється на факти, які виникли до набрання ним чинності (“старі” факти), але з моменту їх виникнення, тобто в цьому випадку відбувається перегляд, коригування попе-

редніх рішень щодо таких фактів вже відповідно до нового нормативно-правового акта.

Переживаюча дія виражається у тому, що новий нормативно-правовий акт поширюється тільки на „нові” факти, а на „старі” факти, що тривають (тобто факти, які не припинили свого існування), продовжує діяти попередній нормативно-правовий акт – до зникнення останніх.

Пряму дію в часі мають *завжди і всі нормативно-правові акти*, зворотню і переживаючу – *тільки у випадках, спеціально передбачених законодавством* (оскільки загальний принцип полягає у тому, що закон зворотної та переживаючої дії не має). Причому пряма, а іноді й зворотня дія можуть бути властиві тільки новому нормативно-правовому акту, а переживаюча дія – лише попередньому, “старому” акту.

в) Зупинення чинності нормативно-правових актів
Зупинення чинності нормативно-правового акта – це, так би мовити, тимчасова, “неостаточна” перерва його темпоральної дії, яка зумовлюється певними не передбачуваними у законі обставинами й здійснюється у порядку, що передбачений законодавством. Її слід відрізнити від *припинення* (або, інакше сказати, *скасування*) чинності такого акта, тобто вже остаточної втрати ним обов’язковості.

г) Припинення чинності нормативно-правових актів
Чинність нормативно-правових актів **припиняється** внаслідок:

- перебігу строку, на який було передбачено чинність акта;
- перебігу подій (ситуацій, станів), з існуванням яких офіційно пов’язувалась чинність акта;
- скасування акта тим органом, який його прийняв, або вищим від нього органом;
- прийняття з цього ж питання іншого (нового) нормативного акта тим самим органом чи вищим за нього органом;
- офіційного визнання акта незаконним, а тому недійсним шляхом певної, встановленої законом судової процедури.

Б. Чинність у просторі

Просторова (територіальна) чинність нормативно-правових актів характеризується обсягом того фізичного простору, у межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів (а точніше – обов'язковість юридичних норм, що закріплені в них).

Дане явище залежить насамперед від того, як розуміти поняття цього простору (території держави). В Україні інтерпретація зазначеного поняття нині значною мірою легалізована, офіційно зафіксована у Законі України “Про державний кордон” від 17 листопада 1991 р. У ст. 1 цього Закону передбачено, що державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. У цьому самому законі визначено, які води належать до територіального моря України та до її внутрішніх вод (ст. 5, 6).

До території держави, на яку поширюється чинність її законів, також звичайно відносять територію відповідних закордонних посольств, консульств, торговельних представництв, місій, територію літаків, які знаходяться за межами держави, територію торгових кораблів у відкритому морі (океані), а також військових кораблів, що перебувають за кордоном.

За міжнародними (у тому числі, міждержавними) угодами можуть передбачатись ситуації, коли на території даної держави може застосовуватись закон іншої держави. Зокрема, щодо України це встановлено рядом її угод з Російською Федерацією або ж угод, укладених у рамках Співдружності Незалежних Держав (наприклад, українсько-російські угоди “Про трудову діяльність і соціальний захист громадян України і Росії, які працюють за межами кордонів своїх держав”, “Про взаємне визнання прав та регулювання відносин власності” (1993 р.); угода держав-учасниць СНД “Про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності” (1992 р.), їхня ж Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, (1993 р.).

Серед нормативно-правових актів розрізняють такі, чинність яких поширюється *на всю територію держави*, і такі, що діють *лише на частині її території* (регіональні чи локальні акти); якщо перші можуть прийматись, ясна річ, тільки вищими й центральними органами держави, то останні – як такими, так і відповідними регіональними і певними місцевими органами.

В. Чинність за колом суб'єктів

Вона характеризується тим, *на яких саме суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість юридичних норм*, закріплених у нормативно-правових актах. Ця юридична властивість таких актів значною мірою визначається розглянутими вище їх “параметрами” – чинністю у часі та чинністю у просторі: адже будь-який суб'єкт не може не перебувати на якійсь території (де поширюється або ж не поширюється чинність акта) і не діяти у певному часі (на який також поширюється чи не поширюється чинність акта). І все ж чинність нормативно-правового акта за колом суб'єктів не ототожнюється із двома попередніми проявами його чинності.

За загальним принципом, *чинність законодавства держави поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території*. Це обумовлюється суверенністю державної влади.

У такий спосіб реалізуються насамперед засади рівності всіх людей перед законом, незалежно від їхніх біологічних і соціальних особливостей, що найбільше відповідає концепції прав людини, верховенству права.

Проте зі згаданого принципу є *винятки*: наприклад, законодавство України про кримінальну та адміністративну відповідальність не поширюється на відповідальних працівників зарубіжних посольств, консульств, представництв, на глав держав та урядів, що перебувають в Україні з офіційним візитом. Люди, які не мають українського громадянства, позбавлені окремих прав (скажімо, прав займати певні посади – судді, капітана пароплава, обирати й бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого

самоврядування), а також не несуть окремих обов'язків (наприклад, проходити дійсну військову службу). Такі винятки встановлені, зокрема, у Законі України «Про правовий статус іноземців» від 4 лютого 1994 р. (ч. 4 ст. 8, ст. 23, 34).

Законодавство держави звичайно поширює свою чинність і щодо тих її громадян, які перебувають за кордоном.

Безперечно, не поширюються на всіх суб'єктів так звані спеціальні акти (норми), тобто такі, які адресуються лише певним категоріям, групам громадян (студентам, пенсіонерам та ін.) або певним різновидам організацій чи соціальних спільностей.

Тема 14. Правова система і система права. Система законодавства та систематизація нормативно-правових актів

Практичне значення викладених у даній темі наукових положень визначається тим, що вони допомагають більш-менш вільно і впевнено орієнтуватись у величезній розгалуженій системі права і не менш складній системі законодавства. Не засвоївши цих положень, надто важко, а то й неможливо відшукати потрібний закон, інший нормативно-правовий акт, в якому вміщено юридичну норму, розраховану саме на потрібну життєву ситуацію, стосовно якої треба прийняти юридичне рішення.

Формування і вдосконалення вміль і навичок такого пошуку якраз і полегшуються знанням загальнотеоретичних положень про систему права і систему законодавства.

1. Правова система: поняття і різновиди

Як і політика (політична система суспільства) та держава (система державного апарату, інших державних організацій), своєрідні соціальні системи теж утворюють різноманітні юридичні явища. Розрізняються, зокрема, правова (юридична) система і система права, кожна з яких має своєрідну структуру.

Правова (юридична) система – це система всіх юридичних позитивних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав.

До складу такої системи входять наступні основні **елементи**:

- різноманітні правові акти (юридичні норми з їх зовнішніми джерелами, об'єктивовані акти тлумачення і застосування цих норм), а також діяльність відповідних суб'єктів зі створення цих актів;
- різноманітні види правосвідомості і форми (засоби) її прояву;

- стан законності (соціальний режим відповідності фізичної діяльності суб'єктів приписам закону).

Вивченню майже кожного з усіх названих юридичних явищ присвячені наступні теми курсу, а взаємодія, “співпраця” елементів правової (юридичної) системи характеризується в останній, підсумковій темі даної частини посібника. Зараз же поняття правової системи означене лише для того, аби не ототожнити з нею *інше* системне явище – систему об'єктивного юридичного права.

Слід зважати на те, що до елементів правової системи не належать ті юридично значущі явища, котрі її послаблюють (наприклад, незаконні рішення, дії, нігілістична правосвідомість). Для відображення ж *усіх* юридично значущих явищ суспільства – як системостворюючих, так і системоруйнуючих (антисистемних) використовують інше самостійне поняття: “правове життя суспільства”.

У конкретних правових системах, що склалися за певних історичних умов, під впливом тих чи інших соціальних факторів якийсь із зазначених елементів набував домінуючого, стрижневого значення. Тому залежно від того, який саме елемент є визначальним у правових системах, що існували раніше та існують зараз, їх звичайно розподіляють на такі **різновиди** (або, як іноді висловлюються, **правові сім'ї**):

- **нормативно-актна система** (її історично усталена назва – “**романо-германська**” або “**європейсько-континентальна**”);

- **судово-прецедентна система** (її традиційна назва – “**англосаксонська**” або система “**загального права**”);

- **ідеологічно-релігійна система**;

- **традиційно-общинна система**.

Кожній з цих правових систем притаманні такі особливості:

Нормативно-актна система:

- домінування серед форм (джерел) об'єктивного юридичного права нормативно-правових актів (які значною мі-

рою сформувались на основі рецепції основних положень давнього римського приватного (цивільного) права;

- співвідпорядкованість, субординованість нормативно-правових актів за їх юридичною силою (ієрархічна структура правової системи);

- систематизованість (зокрема, кодифікованість) значної частини нормативно-правових актів;

- більш-менш чіткий поділ цієї системи на *право приватне*, що регулює насамперед майнові та особистісні відносини, формально рівноправними учасниками яких є люди та їхні об'єднання, різноманітні організації (цивільне, сімейне, трудове, торгове й деякі інші галузі права), та *право публічне*, котре регулює відносини, учасником яких є, хоча б з одного боку, орган держави як носій владних повноважень (конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та деякі інші галузі права);

- визнання нормативно-правового акта вирішальним критерієм для офіційної, тобто державної, оцінки діянь як юридично правомірних (законних) чи, навпаки, як юридично неправомірних (незаконних);

- допущення у деяких, щоправда, досить рідкісних, випадках судового прецедента як форми об'єктивного юридичного права.

Всередині цієї правової системи виділяють *підсистеми*: **“романську”** (до якої належить, зокрема, законодавство Італії, Франції, Бельгії, Голландії, Іспанії, Португалії) та **“германську”** (законодавство ФРН, Австрії, Швейцарії, України, Беларусі.),

Певним різновидом зазначеної правової системи вважають також **право скандинавських країн**, особливістю якого є певна гармонізованість, а іноді також уніфікованість нормативно-правових актів, що діють у них, а також помітна роль судово-прецедентної практики.

Нормативно-актна правова система, що розглядається, домінує і в **групі країн Латинської Америки** (Венесуела,

Мексика, Аргентина, Бразилія та ін.), хоча й там існує певна специфіка, зумовлена, зокрема, впливом на них законодавства США.

Судово-прецедентна система:

- провідною формою об'єктивного юридичного права є судовий прецедент;

- функціонування нормативно-правових актів, які завжди входять до складу цієї системи, може суттєво „модернізуватися” судовою практикою їх застосування, їх судовим тлумаченням, внаслідок цього забезпечується пристосовуваність юридичних норм до соціальних змін;

- переважна некодифікованість юридичних норм цієї правової системи, що ускладнює їх вивчення, реалізацію та застосування (проте ця складність нині долається завдяки використанню комп'ютерної електронно-пошукової техніки).

Всередині цієї системи розрізняють „підгрупи” **англійського права** (Англія, Північна Ірландія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ще декілька десятків країн – членів Британської Співдружності Націй) і **право США**. Особливість останнього полягає, *по-перше*, у відносно більшій поширеності нормативно-правових актів (зокрема, кодексів, яких не знає англійське право, цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального); *по-друге*, в його федеративній структурі і, *по-третє*, у дещо меншій пов'язаності вищих судових органів навіть власними прецедентами.

У певному сенсі можна констатувати, що **на європейському континенті** (у рамках романо-германської правової системи) юристи цікавляться насамперед тим, *яким чином закон регламентує певну ситуацію*, “матеріальні” права й обов'язки її учасників, а в **Англії, Канаді, США** – тим, *за якою саме процедурою, на основі яких „процесуальних” прав і обов'язків ситуація має бути розглянута судом (чи іншим органом)*, аби дійти правильного рішення.

Так чи інакше, але нині майже третина населення світу живе у тих державах, де діє прецедентна правова система.

Ідеологічно-релігійна система:

- пануючим джерелом права проголошуються канонічні релігійні тексти (у мусульманському праві – Коран, Сунна та ін., в індуському – збірники Вед, у єврейському – Тора, яка отримала в християнській релігії назву “Старий Заповіт”, Талмуд);

- функціонування цих джерел при необхідності опосередковується тлумаченням у таких текстах відповідних фрагментів, норм, міфів, притч, легенд, яке здійснюється окремими, “довіреними” священнослужителями, теологами-юристами, авторитетними знавцями відповідної релігії; тому реальним джерелом (зовнішньою формою) юридичних приписів у розглядуваній правовій системі слід вважати релігійно-юридичну доктрину (правову ідеологію), “оздоблену” релігійними текстами;

- наявність у рамках кожної системи декількох напрямків, відгалужень (наприклад, в ісламському праві існує сім “шкіл”, між якими мають місце змістовні розбіжності);

- невідгалуженість, неподільність нормативних та ненормативних (індивідуальних) юридичних приписів, що формулювались “мудрецькими” та релігійними суддями, звідси – казуїстичність цієї правової системи;

- невідокремленість нормативів юридичних від моральних, внутрішньосімейних, побутових та інших (як прояв синкретичності всіх соціальних норм).

Нині такі правові системи зберігаються у тих країнах, де більша чи значна частина населення сповідує іслам (таких країн нараховується нині понад 50, хоча не в усіх з них держава офіційно визнає і забезпечує мусульманське право).

Традиційно-общинна система:

- домінуючою формою права є правовий звичай, тобто традиційно-плеємні, традиційно-общинні “норми”, так чи інакше санкціоновані державою;

- юридичні норми у цій системі регулюють відносини не стільки між індивідами, скільки між групами (сім'ями, родами та ін.), зокрема передбачають можливість колективної відповідальності;

- питома вага цього права в різних країнах Африки, де воно ще й сьогодні зустрічається, неоднакова, оскільки в них функціонують і “взірці” колишнього колоніального права метрополій, і сучасні нормативно-правові акти новоутворених самостійних держав.

На завершення цього стислого огляду юридичної світової панорами слід підкреслити наступне: хоча такий поділ юридичних систем має дуже істотну пізнавальну і практичну цінність, однак він ґрунтується лише на суто формальних, переважно зовнішніх критеріях. Тому він неспроможний дати відповідь на питання: волю якої частини населення даної країни (або групи країн) відображає юридичне право, що втілене відповідною державою (або групою держав) у тих чи інших його зовнішніх формах. Вельми важлива суто юридична „типологія” права, репрезентована за схарактеризованими вище правовими системами (“правовими сім'ями”), *не розкриває його соціальної сутності*. Це завдання виконує лише соціально-змістовна, “матеріальна” типологія права, правових систем (один з варіантів якої викладався у темі 12).

2. Система права та її структура

Система права – це система всіх чинних юридичних норм певної держави.

Структура системи права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певної держави, яка характеризується єдністю і погодженістю всіх юридичних норм та їх розподілом на галузі й інститути права.

Отже, основними **структурними елементами**, “блоками” цієї системи є: 1) *норми права*; 2) *інститути права*; 3) *галузі права*. Не може існувати юридичної норми, яка б не входила до певного інституту і до певної галузі права.

Системність є закономірною, неодмінною властивістю об'єктивного юридичного права; деформація, руйнування цієї властивості представляє собою аномалію, “хворобу” права, яка може звести нанівець його регулятивні можливості, перешкодити досягненню очікуваного законодавцем соціального результату.

Соціальне призначення системи права – служити нормативною базою, фундаментом державного забезпечення певних суспільних відносин, цілеспрямованого результативного впливу на них.

Галузь права – це система юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Критерії (підстави) розподілу норм за галузями:

- предмет правового регулювання (сукупність суспільних відносин, які врегульовані чи повинні бути врегульованими правом);

- метод правового регулювання (специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів).

Поняття **предмета правового регулювання** дає знання про те, *що саме* регулюється правом, а поняття **методу правового регулювання** дає відповідь на питання, *як (яким чином, засобом, способом)* держава вчиняє нормативний вплив на суспільні відносини.

Зазначені підстави об'єднання юридичних норм у галузі права є неоднозначні, нерівноцінні: первинним, визначальним серед них є предмет правового регулювання, який наче-то “веде” за собою метод: *як* регулювати, залежить від того, *що* слід регулювати. Суспільні відносини, котрі суттєво відрізняються за їх характером, змістом, взаємним положенням суб'єктів (скажімо, відносини між слідчим і обвинуваченим та між батьками і дітьми), неможливо врегулювати одним і тим самим методом.

Основні галузі сучасного національного права: конституційне (“державне”), цивільне, сімейне, трудове, адміністративне, фінансове, земельне, аграрне, екологічне, соціальнозабезпечувальне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудова.

У різних країнах зміст, обсяг і назви зазначених галузей права можуть помітно відрізнятися. Крім того, у деяких правових системах зберігається і реконструюється поділ системи права на *публічне право* і *право приватне*.

Інститут права – це система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Серед таких інститутів розрізняють *галузеві* та *міжгалузеві* (наприклад, інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення).

3. Система законодавства

Якщо поняття *системи права* відбиває суттєву властивість змісту об’єктивного юридичного права, то поняття *системи законодавства* фіксує специфіку його форми.

Система законодавства – це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів та інших письмових джерел об’єктивного юридичного права даної держави.

Структура системи законодавства – це зумовлена системою права, інтересами держави та потребами практики правового регулювання внутрішня організація системи нормативно-правових актів (та інших письмових нормативно-правових джерел), яка виражається в їх єдності й погодженості, а також у розподілі за галузями, інститутами та іншими групами законодавства.

Структура системи законодавства має два **основні різновиди:**

- *галузева* (розподіл нормативно-правових актів за предметом правового регулювання);

- *субординаційна, або ієрархічна*, (розподіл нормативно-правових актів за певними групами залежно від юридичної сили (закони, укази та ін.).

Крім того, у *федеративних державах* система законодавства структурується на *законодавство суб'єктів федерації* (законодавство республік, штатів) та *законодавство федеральне* (союзне законодавство). В таких випадках має місце ще й федеративна структура законодавства (наприклад, у Російській Федерації).

Перший різновид структури законодавства значною мірою наближається до структури системи права, проте повністю з нею не збігається, оскільки залежить не тільки від останньої, а й від інших соціальних факторів. Якщо система права формується цілком об'єктивно, то система законодавства завжди є результатом цілеспрямованої діяльності певних суб'єктів систематизації, а тому залежить від інтересів держави, потреб юридичної практики, рівня розвитку юридичної науки, законодавчої техніки тощо.

4. Систематизація законодавства

Здійснювати систематизацію законодавства необхідно, зокрема, для:

- встановлення й усунення його дефектів, помилок;
- підвищення його ефективності;
- забезпечення зручності користування ним, полегшення пошуків юридичної норми, яка підлягає застосуванню чи реалізації;
- сприяння вивченню законодавства, а також його дослідженню.

Систематизація законодавства – це діяльність щодо зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс.

Вона здійснюється двома основними способами: шляхом *інкорпорації* або *кодифікації*.

Інкорпорація – це спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи нормативно-правових актів (інших письмових джерел права) в одному збірнику.

Види інкорпорації:

1) за юридичним значенням – **офіційна** (підготовка і видання правотворчими органами або уповноваженими, за їх рішенням, організаціями збірників нормативно-правових актів: наприклад, багатотомне Зібрання законодавства України) і **неофіційна** (підготовка і видання збірників нормативно-правових актів неправотворчими органами або будь-якими іншими організаціями чи особами);

2) за обсягом – **загальна** (генеральна), **галузева**, **міжгалузева**, **спеціальна** (за окремими інститутами однієї галузі законодавства);

3) за критерієм об'єднання нормативно-правових актів – **предметна**, **хронологічна**, **суб'єктна** (залежно від органу, яким видано інкорпоровані акти) та ін.

Кодифікація законодавства – це спосіб його систематизації, який полягає у змістовному узгодженні і переробці певної, пов'язаної спільним предметом регулювання групи юридичних норм і логічно-послідовному об'єднанні їх у єдиному нормативно-правовому акті.

Така систематизація законодавства, вочевидь, завжди має офіційний (правотворчий) характер.

Види кодифікації:

1) за обсягом – **галузева**, **міжгалузева**, **спеціальна**;

2) за формою вираження – **основи (основні засади) законодавства**, **кодекс**, **статут**, **закон**, **положення** та ін.

Тема 15. Юридичні (правові) норми

У кожному випадку, в кожній ситуації суб'єкту доводиться так чи інакше мати справу з певною “одиночною” юридичною нормою, яка становить первинну клітину всієї системи об'єктивного юридичного права. І лише знаючи закономірності побудови і “життя” цієї частинки права, можна її правильно застосовувати і реалізувати. Так, не встановивши диспозиції норми, не можна скласти уявлення про те, які дії дозволяються, або вимагаються, або ж забороняються державою; якщо не виявити гіпотезу норми, залишається невідомим, в яких ситуаціях можуть виникнути передбачені нею права, обов'язки, заборони; а не відшукавши її санкцію, неможливо з'ясувати, в який спосіб держава забезпечує формальну обов'язковість диспозиції.

Що ж до класифікації юридичних норм, то вона розкриває саме такі їх видові особливості, які зумовлюють специфіку діяльності щодо їх застосування і реалізації.

1. Загальна характеристика юридичної норми

Юридична норма – це формально-обов'язкове загальне правило фізичної поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю.

Ознаки загального характеру юридичної норми

Юридична норма:

- а) розрахована на регулювання групи (виду) кількісно невизначених суспільних відносин;
- б) адресована кількісно невизначеному колу неперсоніфікованих суб'єктів;
- в) не вичерпує свою обов'язковість якою би то не було кількістю її застосувань, тобто юридично діє безперервно;

г) її чинність припиняється, скасовується за спеціальною процедурою.

2. Структура юридичної норми

Структура (або внутрішня форма) **правової норми** – це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в поділі норми на обов'язкові складові елементи та у закономірних зв'язках між ними.

Елементи юридичної норми (обов'язкові) – *диспозиція, гіпотеза, санкція.*

Диспозиція – частина норми, в якій зазначаються права і (або) обов'язки суб'єктів. Це – центральна, основна частина юридичної норми, яка, власне, і вказує, описує дозволу (можливу), або обов'язкову (необхідну), чи заборонену (неприпустиму) поведінку суб'єкта.

Гіпотеза – частина норми, яка встановлює умови, обставини, з настанням котрих можна чи необхідно здійснювати диспозицію. Ці обставини відображаються спеціальним поняттям “юридичні факти”. Призначення гіпотези – визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції.

Санкція – частина норми, яка встановлює заходи юридичної відповідальності або іншого примусу, які застосовує держава до порушника диспозиції. Призначення санкції – забезпечувати здійсненність диспозиції юридичної норми.

Факультативний елемент юридичної норми – **заохочення**. Це – частина норми, яка містить вказівку на такі цінності, блага, які може отримати суб'єкт у разі добровільного здійснення ним диспозиції.

Види диспозицій, гіпотез, санкцій:

- 1) за складом – прості і складні;
- 2) за ступенем визначеності змісту – абсолютно визначені і відносно визначені (зокрема, оціночні, альтернативні).

Крім того, *санкції* поділяються на **каральні** (“штрафні”) (у них виражаються можливі міри юридичної відповідальності) і

відновлюючі (в них виражаються заходи примусового поновлення, “реставрації” порушеного правомірного стану).

3. Юридична норма і стаття закону

Форми викладу юридичних норм у статтях нормативно-правових актів:

1) *за рівнем узагальнення* – **казуїстична** (зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями, зокрема шляхом переліку певних фактів, випадків, дій, ознак та ін.), **абстрактна** (зміст норми розкривається неіндивідуалізованими поняттями);

2) *за повнотою викладу* – **повна** (в одній статті вміщено всі обов’язкові структурні елементи певної норми), **відсильна** (в одній статті вміщено не всі обов’язкові елементи норми або не всі фрагменти її тексту, але подається посилання на ті конкретні статті даного чи іншого нормативно-правового акта, в яких міститься “відсутня” частина припису); **бланкетна** (ситуація, схожа із попередньою, проте посилання подається щодо певної групи чи виду нормативних актів, а не їх конкретних статей).

Навіть у випадках, коли юридична норма і стаття закону (нормативно-правового акта) не збігаються за обсягом, остання завжди є логічно (і граматично) завершеним реченням, яке виражає певний *нормативний припис*, “*деонтичне*” (зобов’язуюче) *судження* законодавця. Тому змістом будь-якої статті закону є так чи інакше припис законодавця (котрий, як було з’ясовано, може не “дорівнювати” юридичній нормі в її повній, тобто трьохелементній, структурі).

Нормативно-правовий припис – це вміщене у статті нормативно-правового акта або іншого джерела права логічно і граматично завершене деонтичне судження загального характеру про формально дозволу чи обов’язкову поведінку за певних обставин.

Отже, стаття нормативно-правового акта може виступати зовнішньою формою як юридичної норми (зрідка – у повному обсязі, а частіше – у неповному), так і юридично-

нормативного припису, за допомогою якого ця норма “організовується”, будується. Такий припис, будучи первинною клітиною змісту законодавства, не може відображати менше двох структурних елементів юридичної норми – або гіпотези й диспозиції, або ж гіпотези і санкції.

Крім юридичних норм або їх частин – юридичних нормативних приписів, в окремих статтях нормативно-правового акта можуть вміщуватись і ненормативні (недеонтичні) судження правотворчого органу (наприклад, констатації певних історичних ситуацій, станів, завдання законодавства). В цьому – одна з причин того, що система законодавства (як система нормативно-правових актів) і система права (як система державно-обов’язкових правил поведінки загального характеру) не співпадають за обсягом: перша – ширша, більш “об’ємна” аніж друга.

4. Види юридичних норм

Юридичні норми розрізняються:

1) *за суб’єктом встановлення – норми органів законодавчої влади; норми глави держави; норми органів державної виконавчої влади; норми органів місцевого самоврядування; юридичні норми, встановлені громадськими об’єднаннями, трудовими колективами, населенням* (народом або територіальною спільнотою – громадою);

2) *за предметом регулювання – конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні* та ін. (ця класифікація збігається із поділом структури системи права на галузі);

3) *за способом встановлення диспозиції норми – імперативні* (диспозиція формулюється органом держави); *диспозитивні* (держава дозволяє суб’єктам домовитись щодо правила взаємної поведінки, яке вона буде забезпечувати, але передбачає ще й “резервне” правило поведінки на той випадок, якщо суб’єкти не скористаються зазначеним дозволом);

4) *за характером диспозиції – дозволяючі (уповноважуючі)*, які вказують на можливу, припустиму поведінку; *зо-*

бов'язуючі, що вказують на необхідну з точки зору держави поведінку; **забороняючі**, котрі вказують на неприпустиму, недозволену поведінку;

5) *за ступенем визначеності змісту* – **абсолютно визначені**; **відносно визначені** (альтернативні, ситуаційні, норми з оцінними поняттями та ін.);

6) *за роллю, призначенням у правотворчості* – **первинні**; **похідні** (доповнюючі, конкретизуючі, деталізуючі);

7) *за функціями у правовому регулюванні* – **матеріальні** (лише називають, позначають права, обов'язки або заборони); **процесуальні** (встановлюють порядок, процедуру, “регламент” здійснення прав або виконання обов'язків, встановлених у матеріальних нормах);

8) *за дією в часі* – **постійні** (норми не визначеної в часі дії); **тимчасові** (норми визначеної в часі дії);

9) *за сферою територіальної дії* – **загальні** (загальнодержавні); **місцеві** (локальні);

10) *за дією на коло суб'єктів* – **загальні** (діють щодо всіх однойменних суб'єктів, наприклад, на всіх громадян); **спеціальні** (діють щодо певної групи однойменних суб'єктів, наприклад, тільки на студентів); **виняткові** (у передбачених законом випадках вилучають, усувають дію норм щодо певних суб'єктів).

Специфічні регулятивні особливості юридичної норми, які виявляються, зокрема, за допомогою наведеної класифікації, конче мусять братись до уваги всіма, хто застосовує або реалізовує ту чи іншу норму права. Отже, засвоєння теоретичних положень про юридичну норму, викладених у даному питанні теми, виступає неодмінним чинником формування практичних умінь впровадження її в життя.

Тема 16. Юридичні відносини

Засвоєння теоретичних положень даної теми сприятиме формуванню вмінь і навичок спеціально-юридичного аналізу конкретних ситуацій і фактів. А такий аналіз – неодмінна умова правильного використання різноманітних юридичних засобів (насамперед конкретних юридичних прав та обов'язків) для безперешкодного задоволення відповідних потреб, досягнення особистісно і суспільно корисних цілей, для здійснення і захисту прав людини та інших учасників суспільного життя.

1. Загальна характеристика юридичних відносин

Юридичне відношення – *це передбачене юридичною нормою (або обумовлене конкретно-історичними загальними принципами об'єктивного юридичного права) ідеологічне суспільне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права.*

Соціальне призначення таких відносин – створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних їхніх потреб або власними діями, або діями інших суб'єктів. Такі можливості й забезпечуються налагодженням суспільних зв'язків у вигляді взаємних юридичних прав і обов'язків відповідних суб'єктів.

Види юридичних відносин:

1) *за юридично-галузевою ознакою* – конституційні, цивільні, трудові, сімейні, кримінальні та ін.;

2) *залежно від визначеності кількості суб'єктів* – загальні (кількість уповноважених або зобов'язаних суб'єктів не визначена), конкретні (кількість зазначених суб'єктів точно визначена);

3) *за кількісним складом суб'єктів* – прості (правовідносини лише між двома суб'єктами), складні (правовідносини між трьома і більше суб'єктами);

4) залежно від елемента юридичної норми (диспозиції або санкції), на основі якого виникають правовідносини, – відповідно регулятивні, охоронні;

5) за характером поведінки зобов'язаного суб'єкта – активні (зобов'язаний суб'єкт мусить вчинити певні дії), пасивні (зобов'язаний суб'єкт повинен утриматися від вчинення тих чи інших дій);

б) залежно від розподілу прав та обов'язків між сторонами правовідношення – односторонні (кожна зі сторін має тільки або права, або обов'язки), двосторонні (кожна зі сторін має як права, так і обов'язки).

2. Суб'єкти правовідносин

Суб'єкт правовідносин – це юридично правоздатний суб'єкт суспільного життя, який є носієм юридичних прав і обов'язків.

Передумовою набуття учасником суспільного життя статусу суб'єкта таких відносин є наявність у нього, принаймні, юридичної правоздатності, а щодо певних правовідносин – ще й юридичної дієздатності.

Види суб'єктів правовідносин:

1) *люди (фізичні особи)* – громадяни даної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох держав), апатриди (особи без громадянства будь-якої держави);

2) *об'єднання* – державні (державна в цілому, її організації – органи держави, державні установи, підприємства), громадські (громадські організації, рухи, органи громадської самодіяльності, громадські підприємства й установи);

3) *соціальні спільноти* – народ (нація), територіальні спільноти, інші соціальні групи.

3. Об'єкти юридичних відносин

Об'єкт юридичного відношення – це певне особисте або суспільне благо, для здобуття і використання якого встановлюються взаємні юридичні права та обов'язки суб'єктів.

Оскільки об'єкти таких відносин слугують джерелом,

засобом безпосереднього задоволення тих чи інших потреб уповноваженого суб'єкта, то саме ними – цими благами – визначається, “вимірюється” у кожному випадку цінність юридичного відношення.

Види об'єктів юридичних відносин:

1) *матеріальні:*

- фізичний стан людини;
- фізичні дії (активні чи пасивні) уповноваженого суб'єкта;
- фізичні дії (активні чи пасивні) зобов'язаного суб'єкта;
- речі (засоби виробництва, предмети споживання, гроші тощо);

- стан об'єктів, явищ природного середовища;

2) *нематеріальні:*

- морально-психологічний стан людини;
- певні соціальні властивості, „показники” громадських об'єднань, соціальних спільностей;
- духовні цінності.

4. Юридичні факти

Юридичний факт – це передбачена гіпотезою юридичної норми або ж обумовлена конкретно-історичними принципами об'єктивного юридичного права конкретна обставина, з настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини.

Види юридичних фактів:

1) *за юридичними наслідками* – правостворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі;

2) *за складом* – прості, складні (юридичні склади);

3) *за характером тривання в часі* – одноактні (дискретні), наприклад, купівля-продаж речі; триваючі (процесуальні), тобто так звані юридичні стани (наприклад, перебування в шлюбі);

4) *за наявністю волі суб'єктів відношення* – дії (факти, які є результатом волевиявлення хоча б одного з таких суб'єктів),

події (факти, що виникають незалежно від волі суб'єктів).

Юридичні факти, які є діями, залежно від відповідності їх приписам юридичних норм поділяються на:

- правомірні (тобто такі, які відповідають юридичним приписам):

а) юридичні акти, тобто правомірні дії, які чиняться зі спеціальною метою викликати певні юридичні наслідки (наприклад, прийняття судом рішення у справі, складання людиною заповіту);

б) юридичні вчинки, тобто правомірні дії, які такої спеціальної мети безпосередньо не переслідують (скажімо, малювання художником картини для особистого користування, відправлення товарищу листа поштою);

- неправомірні (дії, які суперечать юридичним приписам):

а) винні, тобто правопорушення (злочини, різноманітні проступки);

б) безвинні – так звані правові аномалії;

5) за онтологічним статусом – факти, які обґрунтовані обставинами: а) фізичними і б) інтелектуальними (презумпціями).

Юридична презумпція – це закріплене в юридичній нормі припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до виникнення, зміни або припинення юридичних відносин.

Види юридичних презумпцій:

презумпції, що не можуть бути спростовані (неспростовні), – це такі припущення щодо існування певного юридичного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція юридичної недієздатності неповнолітньої особи);

презумпції, що можуть бути спростовані (спростовні), – це припущення щодо існування певних юридичних фактів, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено, доведено протилежне твердження (наприклад, презумпція невинності особи, презумпція батьківства).

Тема 17. Правомірна поведінка і реалізація правових норм. Законність та праворядок

Практичне значення наукових уявлень з питань правореалізуючої діяльності зумовлюється насамперед її універсальною поширеністю, життєвою необхідністю для всіх і кожного – адже жодна людина або група людей у сучасному суспільстві не можуть її уникнути.

А результативність правореалізуючої діяльності безпосередньо залежить від дотримання ряду умов і вимог, від рівня досконалості вмінь та навичок здійснення найрізноманітніших правореалізуючих вчинків, операцій. Формуванню саме таких дій, умінь і навичок активно сприятимуть теоретичні положення даної теми.

Окрім того, ці положення дозволяють „озброїти” всіх громадян, насамперед професійних юристів, а також посадових осіб, чіткими критеріями правомірності поведінки, діяльності. Важливо, щоб ці орієнтири (зокрема, принципи соціально-демократичної законності) не тільки засвоювалися теоретично, а й неухильно запроваджувалися у практику.

1. Загальна характеристика юридично правомірної поведінки

Юридично правомірна поведінка – це такі діяння, які відповідають приписам юридичних норм або конкретно-історичним загальним принципам права певної держави.

Види юридично правомірної поведінки:

1) за суб'єктами – діяння **громадян** (інших людей), **державних організацій** (зокрема, органів держави), **громадських об'єднань, соціальних спільностей;**

2) за сферою суспільних відносин – **економічна, політична** та ін.

3) за об'єктивною стороною (тобто за формою зовнішнього прояву) – **активна** (вчинення дії), **пасивна** (бездіяльність);

4) за суб'єктивною стороною (тобто залежно від психологічного ставлення особи до своїх діянь) – **принципова**, зумовлена її особистим, внутрішнім переконанням у необхідності поводитися правомірно; **звичаєва**, зумовлена особистою звичкою без вагань виконувати будь-який державний припис; **приспосувальна (конформістська)**, викликана прагненням не відрізнятись від інших суб'єктів, які поведуться правомірно; **маргінальна**, що пояснюється загрозою відповідальності у разі вчинення правопорушення та бажанням уникнути її;

5) залежно від зафіксованості у законодавстві – **врегульована** законодавством, **не врегульована** законодавством;

6) залежно від ставлення держави до правомірної поведінки – **допустима, схвалювана, стимульована**;

7) за формою зовнішнього прояву – **фізична** (діяльнісна), **вербальна** (усна), **письмова** (документована).

2. Загальна характеристика реалізації юридичних норм

Реалізація юридичних норм – це здійснення їх приписів у фізичних діях або бездіяльності суб'єктів.

Соціальна сутність реалізації юридичних норм полягає у задоволенні учасниками суспільного життя своїх потреб соціально прийнятними (допустимими) способами, засобами, які зафіксовані або ж “сконструйовані” державою у таких нормах.

Форми реалізації юридичних норм розподіляються залежно від характеру диспозиції останніх за такими видами:

використання – форма реалізації *уповноважуючих* юридичних норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їх власним бажанням (наприклад, реалізація законодавства про право на вищу освіту);

виконання – форма реалізації *зобов'язуючих* норм, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними як за власним бажанням, так і – деколи – незалежно від

їх власного бажання (наприклад, реалізація вимог законодавства про державні податки);

дотримання – форма реалізації забороняючих норм, яка полягає у пасивних діях (бездіяльності) суб'єктів, як за їх власним бажанням, так і вчинюваних незалежно від їх власного бажання (наприклад, непорушення водіями транспортних засобів обмежень швидкості руху в місті).

3. Загальна характеристика законності та правопорядку

Законність – це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється внаслідок їх неухильного здійснення всіма суб'єктами права.

Соціальна сутність законності – це узгоджування певних реальних суспільних відносин з їх законодавчими моделями, інакше кажучи, розповсюдження “панування” волі законодавця на всю територію держави, на всіх суб'єктів права, на все суспільство.

Основні принципи законності у державі соціально-демократичної орієнтації:

- **єдність** – уніфікованість нормативно-правового регулювання на всій території країни; однаковість застосування юридичних норм щодо всіх однойменних суб'єктів права;

- **соціально-демократична доцільність** – відповідність закону цілям забезпечення прав людини і прав нації (народу), соціальної демократії і прогресивного розвитку суспільства; необхідність вибору в межах закону найбільш ефективного (оптимального) засобу досягнення мети закону;

- **реальність** – забезпеченість законності дійовими гарантіями.

Наслідком законності є встановлення в суспільному житті правопорядку.

Правопорядок – це режим (стан) упорядкованості, організованості суспільних відносин, який складається за умов законності.

4. Загальносоціальні гарантії законності

Гарантії законності – це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється і, в разі порушення, відновлюється законність. Види загальносоціальних гарантій законності: **економічні, політичні, ідеологічні.**

Розглянемо докладніше лише останню групу гарантій, зокрема правову культуру особи.

Правова культура особи – це така її властивість, яка характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх реалізовувати, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях.

Правове виховання – це цілеспрямована діяльність державних органів, громадських об'єднань, а також інших суб'єктів щодо формування у громадян і посадових осіб високої правової культури.

Засоби правового виховання: правове навчання (зокрема, юридична освіта); правова пропаганда; юридична практика державних органів та інших організацій; правомірна поведінка громадян, їх особиста участь у здійсненні та охороні юридичних норм; самовиховання.

Юридичний всеобуч – це єдина загальнодержавна система вивчення законодавства, яка охоплює всі верстви населення, зокрема молодь, а також державних службовців, Крім загальносоціальних гарантій законності, існують також і гарантії спеціально-соціальні, зокрема юридичні.

5. Юридичні гарантії законності

Юридичні гарантії законності – це передбачені законодавством спеціальні засоби впровадження, охорони і, в разі порушення, відновлення законності.

Види юридичних гарантій законності:

1) за найближчими цілями – **превентивні, або попереджувальні**, (спрямовані на запобігання, недопущення право-

порушень); **відновлюючі** (спрямовані на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушень);

2) за суб'єктами застосування гарантій – **парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні, контрольні; муніципальні.**

3) за характером гарантуючої діяльності – **правотворчі; правороз'яснювальні; правозастосовні; правореалізаційні;**

4) за онтологічним статусом у правовій системі – **нормативно-документальні** (норми права, а також роз'яснюючі (інтерпретаційні) юридичні акти загального характеру); **індивідуально-документальні** (правозастосувальні акти, спеціально спрямовані на забезпечення, охорону законності, а також правороз'яснюючі юридичні акти індивідуального характеру); **діяльнісні** (діяльність певних суб'єктів із: а) застосування правотворчих та правороз'яснювальних гарантій і б) реалізації нормативних та правозастосувальних актів, що гарантують законність).

Тема 18. Застосування правових норм

Практична спрямованість теорії правозастосування зумовлюється, природно, її безпосередньо прикладним характером. Адже майже всі службові обов'язки професійних юристів зосереджуються, звичайно, на застосуванні юридичних норм або ж на його забезпеченні. Тому як для майбутніх юристів, так і для осіб, які вже працюють, цей розділ курсу набуває найбільшого практичного значення.

Від рівня засвоєння знань, викладених у даній темі, відчутно залежатиме значною мірою і якість виконання юристами своїх професійних функцій.

Втім, ці знання вельми важливі і для всіх службових осіб – тією мірою, якою останнім доводиться приймати правозастосовні рішення, а також для і для громадян, оскільки вони, так чи інакше, неминуче залучаються до найрізноманітніших правозастосувальних ситуацій.

1. Загальна характеристика застосування юридичних норм

Застосування юридичних норм – це *організаційно-юридична діяльність компетентних органів, їх посадових осіб, а також уповноважених законом на це громадських об'єднань і їх посадових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації цими суб'єктами таких норм.*

Соціальна сутність правозастосовної діяльності – встановлення (або зміна чи припинення) зв'язків між тими суб'єктами права, котрі мають реалізувати юридичну норму.

Основні риси правозастосовної діяльності полягають у тому, що вона:

- у передбачених законодавством випадках виступає необхідною організаційною передумовою реалізації юри-

дичних норм, внаслідок чого її соціальним призначенням є організація певних суспільних відносин;

- являє собою діяльність тільки державних органів і уповноважених на це державою громадських об'єднань, оскільки мусить мати державно-владний характер;

- набуває юридичну значущість насамперед тому, що відносини, які виникають, змінюються або припиняються внаслідок такої діяльності, мають вигляд взаємних юридичних прав і обов'язків персоніфікованих суб'єктів;

- встановлює такі відносини, зв'язки шляхом ухвалення (на основі конкретних життєвих ситуацій, передбачених гіпотезами відповідних юридичних норм) індивідуальних формально обов'язкових рішень (велінь, приписів) щодо персоніфікованих суб'єктів. Прийняття таких рішень є визначальним елементом, серцевиною змісту правозастосовної діяльності;

- являє собою юридично значущу діяльність ще й тому, що відбувається вона тільки на підставі юридичних норм і в порядку, передбаченому ними;

- виступає як своєрідний процес, який регламентований спеціальними (процедурно-процесуальними) нормами і складається з певних послідовних стадій;

- підпорядковується певним загальним вимогам, які забезпечують її юридичну правомірність, справедливість та ефективність;

- проявляє зовні, об'єктивує свої інтелектуально-вольові результати у певній, встановленій законодавством формі – в актах застосування права (правозастосовних актах).

2. Правозастосовні акти

Акт застосування правової норми – це спосіб зовнішнього прояву формально-обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації.

Юридичні властивості правозастосовних актів полягають у тому, що ці акти:

- можуть прийматися будь-якими органами держави, а деколи і уповноваженими на це законом громадськими об'єднаннями або їх органами;

- є формально обов'язковими щодо персонально визначених суб'єктів;

- вміщують індивідуальні приписи (веління), розраховані на врегулювання лише окремого, конкретного відношення, тому їх юридична чинність вичерпується одноразовою реалізацією;

- не можуть мати зворотної дії в часі;

- свій зовнішній прояв можуть отримувати у письмовій (документальній), або усній (вербальній), або фізично-діяльнісній (конклюдентній) формах.

Види правозастосувальних актів:

1) *за суб'єктами прийняття – акти глави держави, інших органів влади: законодавчої виконавчої, судової, контрольно-наглядової, акти уповноважених законом органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань;*

2) *за галузевою приналежністю застосованої норми – конституційно-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та ін.;*

3) *за юридичною формою – постанови, укази, розпорядження, рішення, вироки, накази, ухвали тощо;*

4) *за соціальною функцією у правовому регулюванні – регулятивні, охоронні;*

5) *залежно від елемента юридичної норми, яка застосовується, – акти застосування диспозиції, акти застосування санкції;*

б) *за деонтичним статусом індивідуальних велінь (приписів) – дозволяючі, зобов'язуючі, забороняючі;*

7) *за характером юридичних наслідків – правоконстатуючі (правопідтверджуючі), правовстановлюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі;*

8) за формою зовнішнього прояву – *письмові (документальні), усні (вербальні), фізично-діяльнісні (конклюдентні)*.

3. Загальна характеристика правозастосувальної діяльності

Вимоги правильного застосування юридичних норм:

законність – прийняття правозастосувального рішення тільки:

а) в межах компетенції відповідного органу, тобто повноважень, закріплених у законі;

б) на підставах, передбачених у гіпотезі застосовуваної норми;

в) за процедурою, встановленою законом;

г) у цілковитій відповідності до змісту застосованої норми;

д) у передбаченій законом зовнішній формі;

обґрунтованість – прийняття правозастосувального рішення на основі таких знань, передбачених гіпотезою застосованої норми про юридичне значущі факти, які (знання) є об'єктивно істинними, правильними;

доцільність – якщо застосована норма дає можливість обрати (в її межах) одне з передбачених нею рішень, то у правозастосувальному акті має бути закріплене саме таке з них, котре дасть можливість досягнути мети закону найкращим, найефективнішим, оптимальним способом.

Основні стадії застосування правових норм:

- встановлення юридично значущих фактів і пошук такої правової норми, яку належить до них застосувати;

- перевірка достовірності, правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми;

- з'ясування змісту, смислу правової норми, тобто її тлумачення;

- прийняття рішення у справі, тобто встановлення індивідуального правила поведінки відносно майбутньої ре-

алізації персоніфікованими суб'єктами їх взаємних прав та обов'язків (заборон);

- оформлення рішення в акті застосування юридичної норми.

Перша стадія правозастосувальної діяльності має своїм змістом формування знань про певні явища, дії, події (минулі, сучасні, а іноді й майбутні), яким закон надає юридичного значення. Йдеться про своєрідну, можна сказати, професійно-юридичну пізнавальну діяльність, результатом котрої мусять стати істинні, правильні висновки про існування юридично значущих фактів. Особливість, специфічність цього пізнання полягає у тому, що:

- його *об'єктом* (на відміну від об'єкта наукового дослідження) є не закономірності, а лише окремі, ізольовані, конкретні ситуації, факти;

- його *предмет* формально обмежений, окреслений гіпотезою (а подекуди й диспозицією) юридичної норми;

- його *порядок, а також засоби, "інструменти"* тією чи іншою мірою регламентовані процедурно-процесуальним законодавством;

- знання, що здобуваються в результаті такої діяльності, мають бути, зазвичай, *абсолютною* (а не відносною) *об'єктивною істиною* – абсолютною істиною факту;

- до складу цих знань неодмінно входять і *висновки про конкретну юридичну значущість*, тобто юридичну кваліфікацію, *встановлених фактів*.

Юридична кваліфікація факту – це поширення правозастосовним суб'єктом законодавчої (нормативно-правової) оцінки певного виду фактів на той встановлений ним факт, який є підставою застосування юридичної норми. Це, так би мовити, юридичний діагноз конкретних дій, осіб, ситуацій.

Оскільки предметом пізнання слугують не всі факти, а лише такі, яким саме правова норма надає юридичного значення, на цій самій стадії правозастосування має бути відшу-

кана і та юридична норма, яка розрахована якраз на факти, що встановлюються. Тому встановлення як фактів, так і пошук відповідної юридичної норми – це єдиний процес, який складає цілісну стадію правозастосувальної діяльності.

Відшукування належної правової норми здійснюється, зазвичай, за такою “схемою”:

- визначають, чи знаходяться встановлені факти у межах сфери законодавчого (легального) регулювання суспільних відносин (беручи до уваги відповідну систему права та його загальні конкретно-історичні принципи);

- при позитивній відповіді на згадане вище запитання визначають, до якої саме галузі права має належати відповідна юридична норма (беручи до уваги предмет і метод правового регулювання щодо встановлених фактів);

- визначивши галузь права, з’ясовують, у якому її інституті має перебувати відповідна юридична норма (виходячи з галузевих принципів права);

- визначивши інститут права, відшуковують у ньому саме таку юридичну норму, гіпотеза якої відповідає встановленим фактам.

Розглядувана стадія застосування права може вважатися такою, яку завершено, “пройдено” тоді, коли будуть підстави зробити висновок, що ознаки фактів, описаних, змодельованих гіпотезою юридичної норми, цілком збігаються з ознаками реальних фактів, встановлених у справі. Такий висновок буде свідчити про те, що відшукано саме ту юридичну норму, яка розрахована на встановлені факти, і навпаки: факти було встановлено саме такі, які передбачені гіпотезою даної юридичної норми.

Друга стадія правозастосування включає такі дії, котрі мають на меті визначити певні юридичні (формальні) властивості знайденої юридичної норми. Для цього, зокрема:

- пересвідчуються в правильності тексту юридичної норми, вдаючись саме до офіційного джерела її оприлюднення, опублікування;

- переконуються в тому, що юридична норма є чинною (вдаючись до останнього нормативно-правового акта, опублікованого в офіційному виданні, в якому ця норма міститься);

- визначають, чи поширюється її чинність на тих осіб, на той простір (територію) і на той час, що ними характеризуються встановлені факти (керуючись при цьому принципами і правилами щодо суб'єктної, просторової і часової (темпоральної) дії юридичних норм, які закріплені у законодавстві);

- у випадку, коли факти одночасно, але неоднозначно регламентуються юридичними нормами, встановленими різними органами держави, необхідно визначити, “виміряти” юридичну силу кожної із цих норм і застосувати саме ту норму, яка має більшу юридичну силу.

Отже, і на цій стадії правозастосування відбувається своєрідне пізнання, предметом якого є вже не фактичні обставини, не життєві ситуації, а юридичні властивості норми, що підлягає застосуванню.

Третя стадія правозастосування. Оскільки неможливо правильно застосувати юридичну норму, не з'ясувавши точний зміст кожного її структурного елемента, усіх слів і речень, з яких вона складається, дана стадія є завжди обов'язковою: кожен, хто застосовуватиме ту чи іншу норму, неодмінно мусять витлумачити її “для себе”, правильно з'ясувати її зміст, смисл.

Правоз'ясувальний процес (його види, способи, форми) – досить складна інтелектуальна діяльність, тому вивчення її передбачено в окремій (наступній) темі.

Четверта стадія застосування правової норми є, можна сказати, *резолютивною, підсумковою*: вона спирається на результати попередніх стадій, неначе резюмує їх. Змістом цієї стадії є прийняття правозастосовуючим суб'єктом рішення про взаємні юридичні права і обов'язки (тобто про підтвердження або встановлення, або зміну, або ж припинення цих прав, обов'язків) тих персоніфікованих суб'єктів, які зможуть або мусять реалізувати норму права.

З погляду формальної логіки таке рішення конструюється, формулюється за правилами логіко-силогістичного мислення: роль великої посилки у цьому силогізмі виконує застосовувана норма, малої посилки – встановлені у справі юридично значущі факти, а умовиводом, висновком якраз і буде правозастосувальне рішення.

З державно-регулятивної точки зору згадане рішення є владним формально-обов'язковим правилом поведінки індивідуального характеру, адресованим до персонально визначених суб'єктів і розрахованим на одиничну життєву ситуацію (яка, проте, може тривати досить значний, невизначений у часі період), – наприклад, наказ про прийняття на роботу певного громадянина.

Щоб дане рішення могло бути сприйняте відповідними адресатами, воно має бути певним чином об'єктивоване, тобто виражене зовні. Це завдання розв'язується на останній, “оформительській” стадії правозастосовного процесу (яку на практиці, однак, не завжди легко відокремити від попередньої).

П'ята стадія правозастосовання включає дії щодо “матеріалізації”, *зовнішньої фіксації* індивідуального правила поведінки, тобто щодо його виразу в правозастосовному акті. Це “оформлення” буває відносно нескладним, якщо досить скористатись усною або ж конклюдентною формами (хоча й у цих випадках можуть існувати певні формально-процедурні вимоги, що пред'являються до них, – скажімо, до стилістики усних наказів військовослужбовців, до конфігурації жестів міліціонера, який “вручну” регулює вуличний рух).

Проте, коли йдеться про письмову, документальну форму правозастосовного рішення, яка є якраз найбільш поширеною у професійній юридичній діяльності, на стадії, що розглядається, слід дотримуватись певних вимог щодо його документування. **Письмовий правозастосовний акт має включати, зазвичай, такі частини й елементи (“реквізити”):**

1) вступна частина (назва акта – наказ, розпорядження, ухвала, рішення, вирок тощо; повна назва правозастосовного

органу; місце і дата прийняття акта); коротка вказівка щодо змісту („теми”) питання, що розглядається;

2) **констатуюча частина** (опис, характеристика встановлених у справі юридично значущих фактів, а також, у разі потреби, посилання на джерела, докази, які їх підтверджують);

3) **мотивувальна частина** (посилання на юридичну норму, відповідно до якої факти піддано певній юридичній оцінці, обґрунтування саме такої їх юридичної кваліфікації);

4) **резолютивна частина** (виклад формально-обов’язкового правила поведінки індивідуального характеру, тобто взаємних юридичних прав і обов’язків персоніфікованих суб’єктів, які теж мають бути вказані в цій же частині рішення).

Підпис відповідної посадової особи (або декількох таких осіб) теж є обов’язковим реквізитом письмового правозастосувального акта.

4. Застосування юридичних норм за аналогією в разі прогалини у законодавстві

Може статися, що на першій стадії правозастосувальної діяльності *не вдається знайти юридичну норму*, розраховану точно на обставини, що встановлюються, лише тому, *що її ще взагалі не існує в законодавстві* (хоча ситуація, яку правозастосувальний орган покликаний врегулювати, знаходиться у сфері дії загальних принципів відповідного національного права). Виникає ситуація, яка відображається поняттям **прогалини у законодавстві**.

Прогалина у законодавстві – це відсутність нормативно-юридичної регламентації певної групи суспільних відносин у сфері необхідного правового регулювання, окреслований конкретно-історичними загальними принципами права.

У правозастосувальній діяльності згадана прогалина може бути *подолана* завдяки таким логіко-юридичним операціям, як „аналогія закону” або „аналогія права” (за винятком

випадків, коли їх використання прямо заборонено законом, наприклад, при застосуванні юридичних норм про кримінальну або адміністративну відповідальність).

Аналогія закону – це вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві) на основі юридичної норми, яка регулює найбільш подібні („аналогічні”) суспільні відносини.

Аналогія права – це вирішення справи (за наявності прогалини у законодавстві і відсутності “аналогічної” юридичної норми) на основі принципів відповідної галузі права або загальних принципів національного права.

Тема 19. Тлумачення правових норм

Грунтовне засвоєння теоретичних положень щодо тлумачення юридичних норм становить одну з необхідних умов правильного з'ясування змісту таких норм як при їх вивченні (зокрема, у процесі правознавчої освіти), так і при їх застосуванні або ж реалізації.

Знання загальної теорії тлумачення права слугує інтелектуальною базою, основою для практичного оволодіння різноманітними методами, способами, прийомами встановлення точного змісту (сміслу) законів, підзаконних нормативно-правових актів, а також інших джерел об'єктивного юридичного права.

Отже, знання з даної теми курсу загальної теорії права і держави мають прямий „вихід” в юридичну практику, здатні позитивно впливати на неї.

1. Загальна характеристика тлумачення юридичних норм

Об'єктивна необхідність такого тлумачення зумовлюється насамперед тим, що юридичні норми формуються за допомогою, зазвичай, вкрай загальних, абстрактних понять, а також за допомогою полісемічних, багатозначних слів (термінів), які різними суб'єктами, та ще й за різних умов, можуть сприйматися досить неоднозначно. Для того, аби запобігти чи подалати таке “різночитання” закону за тих самих умов, якраз і необхідно вдаватися до певних видів, способів правотлумачення, котрого, як відзначалось, не можна уникнути при застосуванні будь-якої юридичної норми. Тому, крім її уясування – обов'язкової стадії правозастосування, – може виникати потреба ще й у роз'ясненні суб'єктам правозастосування і правореалізації правильного розуміння змісту (сміслу) такої норми.

Соціальне призначення будь-якого тлумачення права полягає у тому, щоби забезпечити однозначне (уніфіковане) розуміння змісту (смыслу) юридичної норми всіма, хто має її застосовувати або реалізовувати.

Тлумачення юридичної норми – це діяльність щодо з’ясування або роз’яснення (інтерпретації) змісту (смыслу) юридичної норми з метою правильного її застосування та реалізації.

Тлумачення-з’ясування – це внутрішня інтелектуальна діяльність суб’єкта щодо встановлення змісту (смыслу) юридичної норми. Це, так би мовити, тлумачення норми “для себе”.

Тлумачення-роз’яснення – це вже зовнішня, об’єктивована діяльність суб’єкта щодо інтерпретації змісту (смыслу) юридичної норми. Це, так би мовити, тлумачення “для інших”; тому воно мусить бути певним чином виражене зовні, “матеріалізоване” у тій чи іншій формі, доступній для сприйняття іншими особами.

Види тлумачення-з’ясування:

1) *за способом* – **філологічне** (текстове, граматичне): з’ясування змісту (смыслу) юридичної норми шляхом аналізу її тексту на основі використання законів філології, літературознавства, психолінгвістики; **системне**: з’ясування змісту (смыслу) юридичної норми на основі встановлення її системних зв’язків з іншими юридичними нормами; **історичне**, тобто з’ясування змісту (смыслу) юридичної норми на основі пізнання конкретно-історичних умов її прийняття; **цільове** (телеологічне), тобто з’ясування змісту (смыслу) юридичної норми на основі виявлення цілей її прийняття; **функціональне**: встановлення або надання такого змісту (смыслу) юридичній нормі, завдяки якому вона змогла би профункціонувати, бути використаною в якості засобу для досягнення певних цілей у конкретній ситуації її застосування.

У всіх названих способах тлумачення завжди використовуються закони формальної логіки, а в останніх трьох – ще й за-

кони діалектичної логіки. Тому виокремлення “логічного” тлумачення в якості *самостійного* способу навряд чи виправдано.

2) *залежно від співвідношення тексту норми та її змісту (сміслу) – буквально* (адекватне, точне), якщо зміст норми цілком відповідає його “словесній оболонці” – тексту норми; *обмежувальне*, якщо зміст норми вужчий від її тексту, який треба розуміти буквально; *поширювальне*, якщо зміст норми більш широкий, ніж її словесний вираз, текст, який розуміється буквально.

Зміст уясування норми – його інтелектуальний результат фіксується здебільшого опосередковано, неявно через відповідний правозастосувальний акт, в якому таке уясування начебто “заховане”, використане. Проте іноді воно може виражатися в окремому, самостійному документі (акті), якщо потрібно спеціально роз’яснити іншим особам, як слід розуміти зміст (смісл) правової норми.

Види тлумачення-роз’яснення (інтерпретації):

1) *за сферою дії – нормативне* (загальне), розраховане на всі випадки застосування та реалізації роз’яснюваної норми; *казуальне* (індивідуальне), розраховане тільки на той випадок застосування й реалізації юридичної норми, з приводу якого роз’яснюється її зміст;

2) *за юридичним значенням – офіційне* (роз’яснення змісту юридичної норми, яке здійснюється компетентними суб’єктами і є формально-обов’язковим для всіх її адресатів); *офіціозне* (роз’яснення змісту юридичної норми, котре є формально-обов’язковим тільки для осіб та організацій, адміністративно підпорядкованих суб’єкту роз’яснення (інтерпретатору); *неофіційне* (роз’яснення змісту юридичної норми, яке не є формально-обов’язковим для будь-кого).

Отже, **офіційне тлумачення** – це тлумачення правової норми, яке здійснюється компетентними органами і є формально-обов’язковим для всіх суб’єктів її застосування та реалізації.

Залежно від того, ким встановлена юридична норма, яку тлумачить певний суб’єкт (або, інакше кажучи, залежно від

того, “чию” норму він тлумачить), **офіційне тлумачення** буває **автентичним** (власним, “авторським”), коли норма тлумачиться тим самим органом, який її встановив (суб’єктами такого тлумачення можуть бути всі правотворчі органи), або ж **делегованим** (легальним), коли норму тлумачить орган, який її не встановлював, але спеціально уповноважений законом давати її обов’язкове роз’яснення.

Неофіційне тлумачення – це тлумачення правової норми, що здійснюється будь-яким суб’єктом і не є формально-обов’язковим. За рівнем компетентності, обґрунтованості неофіційне тлумачення правових норм поділяється на *доктринальне* (науково обґрунтоване тлумачення вчених), *професійне* (тлумачення юристів-практиків), та *буденне* (тлумачення неюристів).

2. Інтерпретаційно-правові акти

Якщо офіційне тлумачення є, за сферою його дії, загальним (нормативним), воно завжди виражається в самостійному спеціальному (юридичному) документі – інтерпретаційно-правовому акті. Якщо ж тлумачення є індивідуальним (казуальним), тоді воно може включатися, “вписуватися” у відповідний правозастосувальний акт, викладатися у його мотивувальній частині або ж фіксуватися в окремому документі (наприклад, у письмовій відповіді компетентного органу на запит зацікавленого суб’єкта про те, як правильно слід розуміти закон стосовно конкретної життєвої ситуації).

Інтерпретаційно-правовий акт (акт офіційного тлумачення юридичної норми) – це зовнішній прояв встановленого компетентними органами формально-обов’язкового правила розуміння змісту (сміслу) юридичної норми.

Види інтерпретаційно-правових актів:

1) у залежності від “авторства” норми, яка є предметом роз’яснення, – **акти автентичного тлумачення; акти делегованого (легального) тлумачення;**

2) за суб’єктами тлумачення – **акти тлумачення дер-**

жовних органів; акти тлумачення уповноважених законом органів громадських об'єднань;

3) *за сферою дії – нормативні (загальні), казуальні (індивідуальні);*

4) *за галузевою приналежністю норми, яка тлумачиться, – акти тлумачення норм конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права та ін.;*

5) *за структурним елементом норми, яка тлумачиться, – акти тлумачення гіпотези, акти тлумачення диспозиції, акти тлумачення санкції;*

6) *за формою зовнішнього виразу – письмові, усні (тільки казуальні);*

7) *за юридичною формою – постанови, роз'яснення, ухвали, листи, інструкції та ін.*

Юридичні властивості інтерпретаційно-правових актів:

- формальна обов'язковість (загальна або індивідуальна) щодо адресатів застосування та реалізації інтерпретованої норми;

- закріплення у таких актах правил розуміння змісту (смислу) норми (а не правил фізичної поведінки);

- можливість їх прийняття лише правотворчими або спеціально уповноваженими на це суб'єктами;

- наявність спеціальних письмових форм їх виразу, які деякою мірою співпадають з формами деяких нормативно-юридичних актів (постанови, інструкції) або актів правозастосувальних (наприклад, ухвали), а іншою мірою не співпадають з формами вже згаданих різновидів юридичних актів (роз'яснення, інструктивні листи та ін.);

- не тільки пряма їх дія в часі, а й, звичайно, зворотна дія.

Тема 20. Юридична відповідальність за правопорушення

Усі попередні теми третьої частини курсу містять характеристику соціально-корисних, позитивних, бажаних юридичних явищ і процесів. Проте, як відомо, інколи у таких процесах – зокрема, в реалізації та застосуванні юридичних норм – трапляються відхилення. Загальнотеоретичній характеристиці таких “збоїв” (їх сутності та юридичних наслідків) і присвячено дану тему.

Значимість знань з цього питання досить різнопланова. Зокрема, такі знання допомагають більш чітко відрізнити юридично дозволену, правомірну поведінку від поведінки юридично забороненої; а вміння проводити таке розрізнення – одна з неодмінних умов безконфліктної участі у суспільному житті.

Вони також – і це не менш важливо – озброюють загальними критеріями правильності та ефективності застосування такої грізної зброї впливу на поведінку людей, інших суб’єктів, як юридична відповідальність, сприяють виробленню вмінь, навичок її законного і справедливого застосування щодо правопорушників.

Засвоєння матеріалу розділу також покликане сприяти самовихованню належної правосвідомості, попередженню, профілактиці юридично протиправних вчинків.

1. Загальна характеристика правопорушень

Правопорушення – це юридично протиправне винне діяння деліктоздатного суб’єкта, яке є особистісно або суспільно шкідливим чи небезпечним.

Соціальна сутність правопорушення – завдання шкоди тим особистим, груповим чи загальносоціальним інтересам, які юридично захищені державою.

Склад (елементи) правопорушення:

суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична особа (людина) або деліктоздатне об'єднання, що вчинили правопорушення. *Деліктоздатність* – це закріплена законодавством і забезпечена державою здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинене ним правопорушення;

об'єкт правопорушення – певні блага, на пошкодження, знищення чи позбавлення яких спрямоване винне протиправне діяння. Об'єктами правопорушень можуть стати всі явища, які визнаються об'єктами правовідносин, тобто – як зазначалось у темі 15 – різноманітні матеріальні та нематеріальні цінності (особисті або соціальні);

об'єктивна сторона – протиправне фізичне діяння; його шкідливий або небезпечний результат; необхідний причинний зв'язок між ними. Протиправність діяння полягає в його державній, юридичній забороненості, у його невідповідності юридичним приписам. Таке діяння може бути виражене як в активних (якщо суб'єкт не дотримується забороняючих норм), так і в пасивних діях (якщо він не виконує зобов'язуючі норми);

суб'єктивна сторона – певне психологічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Таке ставлення відображається поняттям вини.

Види (форми) вини:

умисел:

прямий умисел – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає і бажає настання його негативних наслідків;

непрямий умисел – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання;

необережність:

протиправна самонадіяність – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання його негативних наслідків, проте сподівається, що вони все ж таки не виникнуть;

протиправова недбалість – суб'єкт усвідомлює проти-правність свого діяння, але не передбачає можливості настання його негативних наслідків, хоча відповідно до рівня свого розвитку мусить, будучи дієздатним, це передбачати.

Порушення припису юридичної норми, вчинене без вини, відображається поняттям *правової аномалії*.

Види правопорушень (залежно від їх соціальної або особистої значимості):

-*проступки* (шкідливі правопорушення);

-*злочини* (небезпечні правопорушення).

Злочин – вчинене деліктоздатним суб'єктом винне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), заборонене кримінальним законом під загрозою покарання.

Види проступків:

конституційне правопорушення – завдає шкоди конституційним правам людини і громадянина, основам державному ладу. Його об'єктом виступають закріплені Конституцією порядок організації та діяльності органів державної влади, форма правління та устрій держави, основні права і свободи особи;

цивільне правопорушення – завдає шкоди майновим і пов'язаним з ними особистим немайновим інтересам суб'єкта. Об'єкт цього правопорушення – майнові або особисті немайнові цінності;

адміністративне правопорушення – завдає шкоди суспільному або державному порядку, власності, правам і свободам громадян, встановленому порядку управління, за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність;

дисциплінарне правопорушення – завдає шкоди закріпленим у правилах внутрішнього трудового розпорядку інтересам колективу підприємства, установи, організації.

В юридичній науці обговорюється питання про можливість виділення в самостійні різновиди *екологічних, сімейних, процесуальних* та деяких інших правопорушень.

2. Причини правопорушень

Причини правопорушень – це ті соціальні явища дійсності, які викликають або полегшують вчинення правопорушень.

Причини правопорушень розподіляються:

1) *за значущістю в обумовлюванні, детермінації правопорушень:*

основні – соціальні явища, яким належить визначальна, вирішальна роль у цій детермінації (наприклад, розходження чинного законодавства з загальносоціальними правами людини, загальнолюдськими моральними приписами; протиріччя між ними і потребами, інтересами тих чи інших соціальних груп і окремих осіб, якщо правова культура відзначається неналежним рівнем; суттєві недоліки законодавства);

неосновні – явища, які лише полегшують вчинення правопорушень, здійснюють такий вплив на тлі головних чинників і, можливо, саме завдяки ним, тобто так звані фонові явища (наприклад, недосконалість обліку й охорони матеріальних цінностей, недостатній контроль за дотриманням правил техніки безпеки, правил дорожнього руху тощо). Останню групу явищ нерідко відображають іншим, окремим поняттям – *обставини (або умови), що сприяють вчиненню правопорушень;*

2) *за онтологічним статусом стосовно свідомості певної особи:*

об’єктивні – явища, що не залежать від неї (наприклад, недоліки в роботі державних органів);

суб’єктивні – явища, які входять до складу індивідуальної свідомості конкретного суб’єкта, безпосередньо визначаються нею (наприклад, незнання особою змісту юридичних правил, її негативне ставлення до таких норм, її психологічна установка на протиправну поведінку).

Правильне встановлення причин конкретних певних правопорушень – неодмінна умова їх успішної профілактики і зниження загального рівня протиправної поведінки.

3. Юридична відповідальність

Юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ, що йому належали.

Соціальною сутністю юридичної відповідальності є здійснювана “руками держави” природна негативна реакція суспільства (принаймні тієї його частини, волю якої виражає держава) на порушення певних соціальних або особистих інтересів, на “пошкодження” певних соціальних чи особистих благ.

Інші види державно-примусових заходів:

- **попереджувальні, превентивні** (наприклад, опис майна особи, яка визнана обвинуваченою у кримінальній справі; оголошення карантину в місцевості, де виникла або може виникнути епідемія);

- **правореалізаційні** (наприклад, примусове, за судовим рішенням, стягнення з особи аліментів на утримання її дітей);

- **присікаючі** (наприклад, затримання особи, яка вчиняє хуліганські дії);

- **відновлюючі** (скажімо, ухвалення судового рішення, яким керівник підприємства примушується поновити на роботі безпідставно звільненого ним працівника);

- **компенсаційні** (зокрема, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної правопорушенням).

Функції юридичної відповідальності:

- **правоохоронна** – захист правопорядку від можливих або скоєних (зокрема, триваючих) правопорушень;

- **виховна** – спеціальна превенція (тобто виправлення дефектів правосвідомості правопорушника з тим, аби він більше не чинив правопорушень); загальна превенція (тобто вплив на правосвідомість усіх інших схильних до правопорушень осіб, щоб утримати їх від таких вчинків).

Принципи юридичної відповідальності є різновидом міжгалузевих принципів права (правового регулювання), а тому, як і інші принципи такого виду, вони субординовані, “підпорядковані” його загальним типологічним конкретно-історичним принципам.

У праві соціально-демократичної орієнтації – відповідно до його типологічних принципів – юридична відповідальність передбачається у законодавстві тільки за:

- фізичне діяння (а не за думки, світогляд, соціальні або особистісні властивості людини);*
- юридично заборонене діяння;*
- винне діяння (проте можливі окремі винятки);*
- особисті дії правопорушника.*

Юридична відповідальність застосовується на засадах:

- законності (щодо підстав, процедури притягнення до відповідальності, її виду та розміру);*
- обґрунтованості (щодо висновків про факт та про суб’єкта правопорушення, а також про інші юридично значущі факти, пов’язані з цими обставинами);*
- доцільності (щодо здійснення цілей юридичної відповідальності);*
- невідворотності (жодне правопорушення не повинне залишатися без відповідного реагування компетентних органів);*
- справедливості або індивідуалізації (щодо відповідності обраного в межах закону заходу відповідальності негативній соціальній характеристиці конкретного правопорушника).*

Види юридичної відповідальності:

- конституційна;*
- адміністративна;*
- цивільна;*
- дисциплінарна;*
- матеріальна;*
- кримінальна.*

Дискутується питання про видову самостійність *процесуальної* (зокрема, цивільно- та кримінально-процесуальної), *екологічної, сімейної* та деяких інших варіантів юридичної відповідальності.

Так чи інакше, критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним спричинена.

Стадії юридичної відповідальності:

- *виникнення відповідальності* (з моменту вчинення правопорушення як юридичного факту, що викликає відповідне правовідношення);
- *встановлення компетентними державними органами суб'єкта* (та інших елементів) правопорушення;
- *визначення виду і “дози” (міри) відповідальності* (в акті застосування санкції юридичної норми);
- *реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності*, визначених відповідним правозастосувальним актом.

Тема 21. Правове (юридичне) регулювання суспільних відносин та його ефективність

Матеріал цієї теми – підсумковий в даному розділі курсу і, можливо, найбільш складний – покликаний інтегрувати і піднести на новий, більш високий рівень узагальнення ті знання, котрі були сформовані у процесі вивчення попередніх тем посібника.

Значення загальнотеоретичних уявлень про правове регулювання полягає, таким чином, в тому, що вони відображають цілісність і динаміку правової системи шляхом розкриття глибинних, “інтимних” зв’язків і взаємозалежностей її елементів.

Завдяки цьому такі знання істотно полегшують практичну орієнтацію у складному, багатоаспектному світі юридичних явищ. Ці знання дають можливість обирати з розгалуженого юридичного інструментарію саме ті засоби, регулятивна “енергія” котрих здатна забезпечити найповніше задоволення потреб, інтересів людей та їх спільностей, об’єднать.

Окремо слід підкреслити прикладну важливість знань про юридичну техніку. Адже від юридично-технічної досконалості праворегулятивної практики, від рівня оволодіння прийомами та навичками такої техніки всіма суб’єктами права залежить ефективність юридичного забезпечення, охорони і захисту загальносоціальних, невід’ємних прав людини. Досконале володіння юридичною технікою (як інтелектуальне, теоретичне, так і фізичне, “матеріальне”) – неодмінний професійний обов’язок кожного юриста.

1. Загальна характеристика правового регулювання

Як зазначалося в темі 14, усі юридичні явища як певна єдність та цілісність становлять правову систему. Основна її частина використовується насамперед органами держави (а подекуди й іншими учасниками суспільного життя) для

здійснення специфічного впливу на суспільні відносини. Він відображається поняттям правового (юридичного) регулювання.

Правове (юридичне) регулювання – це здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владно-регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку.

Крім такого (власне регулятивного) впливу, право чинить також духовно-ідеологічний вплив на індивідуальну і суспільну свідомість (як у процесі правового регулювання, так і поза ним). Обидва ці різновиди впливу правової системи на особу і на суспільство відображаються поняттям *дії права (правової системи)*.

У процесі такої “інтегральної” дії права реалізуються всі його функції (тема 11), однак спеціально-соціальні функції виконуються тільки опосередком правового регулювання.

У кожному типі держави і права правове регулювання підпорядковується певним типологічним принципам. Щодо правового регулювання (права) соціально-демократичної орієнтації такі принципи вже розглядалися в темі 12. Тут лише зауважимо, що “надзавданням” правового регулювання згаданого типу слугує сприяння здійсненню, охороні й захисту прав людини і прав нації (народу).

Види правового регулювання:

1) залежно від співвідношення, та способу поєднання загальних юридичних дозволів та загальних юридичних заборон, тобто виходячи із типу регулювання, – **загальнодозволенний** (можна робити все, крім того, що прямо заборонено законом) і **спеціально-дозволенний** (можна робити лише те, про що прямо дозволено законом);

2) за територіальним статусом правотворчого суб’єкта регулювання – **централізоване** (якщо таким суб’єктом є вищий або центральний орган держави) і **нецентралізоване** (коли таким суб’єктом є регіональний, місцевий чи інший територіальний орган держави);

3) за “обсягом” суспільних відносин, на які поширюється правове регулювання, – **загальне, або нормативне**, (якщо такий обсяг є кількісно невизначеним) та **індивідуальне** (якщо регулювання розраховане лише на одну конкретну життєву ситуацію). Індивідуальне правове регулювання здійснюється, наприклад, при застосуванні відносно визначених за змістом юридичних норм, коли існує можливість обрати за своїм розсудом – проте в межах цих норм – конкретний варіант поведінки (рішення).

Стадії правового регулювання

Обов’язкові:

- 1) моделювання (регламентування) суспільних відносин – шляхом загального програмування юридичних прав та обов’язків їх учасників;
- 2) виникнення суб’єктивних юридичних прав та обов’язків (виникнення правовідносин) у суб’єктів права;
- 3) реалізація суб’єктивних юридичних прав та обов’язків.

Факультативні:

- 1) офіційне тлумачення правової норми;
- 2) застосування правової норми.

Сфери та межі правового регулювання

Сфера правового регулювання – це той соціальний простір (тобто частина суспільних (відносин), на який поширюється або може поширюватись правове регулювання.

Види сфер і меж правового регулювання:

1) *сфера можливого (потенційного) правового регулювання* – ділянка суспільних відносин, яка принципово може бути врегульована правом; її межі зумовлюються об’єктивними властивостями таких відносин, суб’єктів права, а також самих юридичних норм;

2) *сфера необхідного правового регулювання* – ділянка соціального простору, на якому, як прояв дії соціальних закономірностей, потреб індивідів, суспільства і держави, потрібно здійснити вплив права. Її межі зумовлюються загальносоціальними потребами, а також інтересами домінуючої частини суспільства, які відображає держава;

3) *сфера законодавчого (легального) регулювання* – ділянка соціального простору, фактично регламентована юридичними нормами; межі даної сфери обумовлюються конкретно-історичними загальними принципами національної правової системи;

4) *сфера правореалізуючого* (зокрема правозастосувального) *регулювання* – ділянка соціального простору, в котрій реально здійснюються юридичні норми; її межі визначаються чинним законодавством.

2. Предмет і метод правового регулювання

Предмет правового регулювання – це сукупність суспільних відносин, які урегульовані або повинні бути врегульовані правом.

Властивості предмета правового регулювання:

- попереднє усвідомлення суспільних відносин їх учасниками, тобто їх вольовий (“ідеологічний”) характер;
- здатність суспільного відношення бути об’єктом зовнішнього соціального контролю;
- істотне значення суспільного відношення для функціонування і розвитку держави (і для тієї частини суспільства, яку воно репрезентує передусім).

Метод правового регулювання – це специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, котрий здійснюється за допомогою правових норм та інших юридичних засобів.

Метод правового регулювання характеризується:

- колом суб’єктів, яких держава визнає правоздатними і дієздатними;
- змістом та обсягом правового статусу суб’єктів певних відносин;
- порядком встановлення юридичних прав і обов’язків суб’єктів;
- ступенем визначеності змісту юридичних прав і обов’язків;

- співвідношенням основних регулятивних засобів впливу на поведінку – повноважень (дозволів), обов’язків та заборон;
- порядком (процедурою) здійснення юридичних прав та обов’язків;
- способами примусового забезпечення прав і обов’язків.

Тип правового регулювання – це спосіб сполучення загальних юридичних дозволів та загальних юридичних заборон щодо суб’єктів, відносини між якими регулюються правовими нормами.

Види типів правового регулювання:

- загальнодозволенний: дозволено все, що прямо не заборонено законом;
- спеціально-дозволенний: дозволено лише те, про що прямо зазначено в законі.

3. Механізм правового регулювання

Механізм правового регулювання – це система всіх державно-правових (юридичних) засобів, за допомогою яких держава здійснює владний вплив на суспільні відносини.

Він не збігається повністю з правовим життям суспільства, є дещо “вужчим” від нього. Адже до останнього так чи інакше входять і такі явища, в яких ані держава, ані суспільство не зацікавлені (зокрема, правопорушення).

Дія механізму правового регулювання супроводжується, переплітається, пов’язується із впливом інших соціальних явищ, які загалом можна відобразити поняттям загальносоціального механізму правового регулювання.

Елементи механізму правового регулювання:

Обов’язкові на відповідних стадіях регулювання:

- юридичні норми (моделюють, регламентують суспільні відносини);
- нормативно-правові акти (“організують” зміст юри-

дичних норм, виражають їх зовні, забезпечують набуття ними обов'язкової чинності);

- юридичні факти (породжують, змінюють або припиняють суб'єктивні юридичні права і обов'язки персоніфікованих суб'єктів);

- правовідносини (конкретизують взаємні юридичні права та обов'язки персоніфікованих суб'єктів);

- акти тлумачення (роз'яснення) змісту правових норм;

- акти реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

Обов'язкові протягом усього регулювання:

- правосвідомість (ідеологічно, духовно забезпечує процес правового регулювання);

- законність (гарантує реальність здійснення регулятивного процесу).

Факультативні:

- інтерпретаційно-правові акти (забезпечують однакове розуміння змісту правових норм);

- акти застосування правових норм (забезпечують владну організацію правовідносин між правореалізаторами).

Вивчення стану механізму правового регулювання дозволяє з'ясувати, якою мірою юридично забезпечено здійсненність того чи іншого закону, адже без повноцінного механізму реалізації він “зависає у повітрі”, перетворюється на обіцянку, декларацію, гасло. Маючи уявлення про належний “набір” елементів такого механізму, можна встановити, яка його “ланка” відсутня або не спрацьовує через ті або інші вади і, отже, вимагає певного “ремонту”.

Зазначені засоби правового регулювання, система яких утворює його механізм, – це своєрідні юридичні інструменти, що їх використовують держава (через свої органи), а також інші учасники суспільного життя – суб'єкти права для досягнення тих чи інших цілей. Досконале володіння такими інструментами – неодмінна умова належного професіоналізму юриста.

4. Техніка правового регулювання (юридична техніка)

Юридична техніка – це сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування всіх елементів механізму правового регулювання та ефективного оперування ними у праворегулятивній практиці.

Види юридичної техніки. Юридична техніка – відповідно, зокрема, до основних стадій правового регулювання та видів юридичної діяльності – поділяється на *правотворчу, правотлумачну, правозастосувальну та правореалізаційну*. До кожного з цих видів юридичної техніки входять як загальні, так і особливі, специфічні способи, прийоми, вміння та навички праворегулятивної діяльності.

Усі вони можуть бути розподілені на:

- **власне юридичні** (використовуються передусім для формування і зовнішнього вираження змісту різних юридичних актів та їх окремих „складових” – юридичних понять і термінів, спеціально-юридичних логіко-мовних конструкцій, для створення процедурно-процесуальних, „технологічних” засобів, інструментів;

- **дослідницько-соціологічні** (використовуються, наприклад, при з’ясуванні волі населення, волі різних соціальних груп, яка має бути втілена у законодавстві, або ж при визначенні ступеню доцільності, своєчасності, ефективності правового регулювання);

- **мовні** (використовуються у формуванні юридичної термінології, специфічного стилю викладу змісту правових актів);

- **логічні** (використовуються, зокрема, при побудові юридичних моделей, “конструкцій”, при тлумаченні правових норм, при систематизації законодавства);

- **психологічні** (використовуються, наприклад, у правозастосувальній діяльності, зокрема при притягненні правопорушників до юридичної відповідальності);

- **педагогічні** (використовуються, для прикладу, з метою впливу на правосвідомість суб’єктів при застосуванні та реалізації юридичних норм);

- **організаційні** (використовуються, зокрема, для забезпечення процедурного аспекта праворегулятивної діяльності);
- **економічні** (наприклад, при визначенні розміру соціальних витрат на певні праворегулятивні акції, дії, при обчислюванні „собівартості” планового чи отриманого соціального результату правового регулювання);
- **технічні** (використання у юридичній діяльності сучасних технічних засобів, електронно-обчислювальної, комп’ютерної, інформаційної техніки в юридичній діяльності).

5. Ефективність правового регулювання

Якість регулятивного впливу права на суспільні відносини відображаються насамперед такими поняттями:

- *цінність правового регулювання;*
- *економність правового регулювання;*
- *ефективність правового регулювання.*

Цінність правового регулювання характеризується його позитивною значущістю для існування і розвитку особи, соціальних спільностей, всього суспільства. За суб’єктивним критерієм розрізняють відповідно особистісну, групову, загальносоціальну цінність правового регулювання (кожна з яких має специфічні показники й критерії).

Економність правового регулювання характеризується обсягом соціальних витрат (предметно-речових, грошових, кадрових, часових, фізично-людських та ін.), потрібних для досягнення мети закону. Йдеться, отже, про “собівартість” досягнення за допомогою законодавства потрібних результатів, змін.

Ефективність правового регулювання характеризується співвідношенням реальних результатів здійснення закону з його метою. Якщо таку мету і такі результати виразити в однотипних змістовно-співставляваних показниках, які можуть бути емпірично виявлені, зафіксовані, обраховані, то ефективність правового регулювання можна буде визначити в кількісній формі .

Мета правового регулювання (мета закону) – це *передбачувані і бажані для правотворчого органу результати здійснення закону*. Завжаючи на наявність засобів й умов її досягнення, мета закону може бути найближчою (прямою) або перспективною. За сферою суспільного життя, якої стосується мета закону, можна розрізняти економічні, політичні, екологічні, духовні та інші його цілі.

У тих випадках, коли зміст мети закону становлять саме юридичні наслідки (тобто зміни у правовому статусі певної групи суб'єктів або у конкретних правах та обов'язках персоніфікованих осіб), є підстави вирізняти *юридичну ефективність* закону (правового регулювання). В усіх же інших випадках йдеться про *загальносоціальну (економічну, політичну, екологічну, духовну та ін.) ефективність* правового регулювання.

Результати здійснення закону – це ті реальні зміни у суспільних відносинах, які сталися після впровадження закону в життя, у практику. Розрізняють результати здійснення закону очікувані й неочікувані, позитивні (корисні) і негативні (шкідливі).

Щоб дістати повне уявлення про ефективність правового регулювання, треба брати до уваги всі цілі, які переслідувались законодавцем, а також встановити і зіставити, “зважити” всі види результатів здійснення закону стосовно кожної з них. Це завдання розв'язується за допомогою спеціальних дослідницьких процедур.

Такі процедури можуть використовуватись для “вимірювання” ефективності регулювання, здійснюваного на основі одного або декількох законів. Якщо ж йдеться про ефективність певного інституту права чи галузі права, а тим більше права в цілому, то така результативність правового регулювання узагальнено характеризується змінами у відповідній сфері суспільних відносин, що зумовлені саме юридичними факторами і дістають вияв у суспільній практиці.

Загальна ефективність правового регулювання забезпечується:

- ефективністю самого “матеріального” закону (нормативно-правового акта);
- ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування закону;
- ефективністю діяльності щодо застосування і реалізації закону.

Якщо перші дві позиції стосуються ефективності правотворчості, то остання – ефективності правозастосування (правореалізації). Кожна з цих “ефективностей” має свої передумови як загальносоціальні, так і юридичні і характеризується своєрідними показниками.

Так, до *загальносоціальних передумов ефективності юридичної норми* (правотворчості) слід віднести:

- відповідність норми об’єктивним законам (закономірностям) існування й розвитку людини та суспільства;
- відповідність норми конкретно-історичним умовам її функціонування, реальним можливостям її здійснення (матеріальним, духовним, часовим, кадровим та ін.), оперативне реагування правотворчості на зміну цих умов і можливостей;
- відповідність норми реальним потребам та інтересам тих суб’єктів, відносини між якими вона має регулювати, відображати й врахувати;
- відповідність юридичної норми стану правосвідомості і моралі, рівню загальної культури, громадській думці згаданих суб’єктів;
- відповідність норми права висновкам тих наук (суспільних, природничих, технічних), які “предметно” вивчають об’єкти, що перебувають у сфері правового регулювання;
- відповідність юридичної норми загальним закономірностям самоорганізації системних явищ (їх вивчає наука синергетика) і закономірностям цілеспрямованої організації таких явищ (їх вивчає, зокрема, кібернетика).

До *юридичних (спеціально-соціальних) передумов ефективності юридичної норми* належать:

- відповідність норми об'єктивним державно-правовим (юридичним) закономірностям регулювання (наприклад, законам системності, яка несумісна із неузгодженістю, суперечливістю, прогалинністю між структурними елементами кожної правової системи, або ж суперечливістю обов'язковим зв'язкам між структурними елементами кожної юридичної норми чи залежностям між процедурно-процесуальними та матеріальними нормами;

- наявність у суспільстві режиму законності, неухильне здійснення принципів юридичної відповідальності (особливо принципу її невідворотності);

- домінування в суспільній свідомості, у громадській думці шанобливого ставлення до права, його високий престиж серед державних службовців і більшості населення.

Наявність всіх зазначених передумов дозволяє забезпечити не тільки суто управлінську ефективність, але й, зазвичай, цінність та економність регулювання, тобто його високу якість.

Частина четверта

ПРАВОДЕРЖАВОЗНАВСТВО ТА ЙОГО МЕТОДОЛОГІЯ

Тема 22. Праводержавознавство (юридична наука): загальнотеоретична характеристика

1. Поняття і структура юридичної науки

Юридична наука – це система істинних соціально значущих знань про об'єктивні закономірності права і держави (державно-правові закономірності). Оскільки право (як загальносоціальне, так і „юридичне”) і держава належать до соціальних явищ, остільки і праводержавознавство входить до складу суспільних наук – до загальної системи суспільствознавства.

З огляду на те, що державно-правові явища мають, зазвичай, складну будову, характеризуються наявністю різних сторін, граней, властивостей, згадана наука (теоретична юриспруденція) – це багатопрофільна, системна дисципліна.

У системі юридичної науки можна виділити такі елементи:

1) за формою відображення державно-правових явищ – **судження** про минулі, теперішні і майбутні (прогнозовані) факти державно-правової дійсності, **уявлення** про такі явища, **правові категорії і поняття, державно-правові концепції й теорії**;

2) залежно від безпосереднього предмета дослідження – **науки загальнотеоретичні, галузеві, міжгалузеві** (наприклад, наука екологічного права), **прикладні** (наприклад, справа психіатрія), **міжнародно-правові**;

3) залежно від конкретного елемента предмета дослідження – **вчення про загальносоціальні права і свободи лю-**

дини, інших суб'єктів суспільства, вчення про юридичне право, вчення про державу, вчення про юридичне регулювання, вчення про правосвідомість, вчення про юридичну науку (теорія праводержавознавства);

4) *залежно від аспекта вивчення державно-правових явищ – онтологія права і держави* (вивчення їх існування як реальних феноменів у “статичі”); *філософія держави і права* (вчення про їх сутність, необхідність для людини і суспільства, їх місце у соціокультурній системі, серед здобутків людської цивілізації); *аксіологія права та держави* (вчення про значущість, цінність цих явищ для особи і суспільства); *соціологія права і держави* (знання про “динаміку”, механізм і соціальні результати функціонування зазначених феноменів, про їх взаємодію з іншими соціальними явищами); *гносеологія права й держави* (знання про методологію і методику дослідження державно-правових явищ);

5) *за гносеологічним (пізнавальним) статусом знань – фактологічна, або емпірична, частина науки* (знання про державно-правові факти), *теоретична частина* (категорії, поняття, теорії, концепції державно-правових явищ), *практична частина* (рекомендації, пропозиції стосовно вдосконалення держави і права, правового регулювання).

2. Предмет юридичної науки

Як і будь-яку науку, юриспруденцію з-поміж інших суспільних наукових дисциплін вирізняє своєрідність її предмета, тобто тих особливих закономірностей, об'єктивних законів, що нею вивчаються. Таким предметом виступають в загальному специфічні закономірності права і держави (державно-правові закономірності).

Державно-правова закономірність – це об'єктивний, необхідний, суттєвий, для певних умов загальний і сталий зв'язок державно-правових явищ між собою, а також з іншими соціальними феноменами, який безпосередньо обумовлює і впроваджує якісну визначеність цих явищ, що прояв-

ляється в їхніх юридичних властивостях. Інакше кажучи, це такий зв'язок, котрий *юридично* опосередковує а) соціальну детермінованість, б) структуру, в) функціонування і г) розвиток державно-правових явищ.

Наявність *специфічних* державно-правових закономірностей якраз і виступає об'єктивною основою для виділення теоретичної юриспруденції в самостійну науку в усій системі суспільствознавства.

Види державно-правових закономірностей:

1) *за змістом (типом) зв'язку – генетичні* (закономірності виникнення державно-правових явищ), *структурні* (закономірності формування, “організації” державно-правових явищ, наприклад, зв'язок між елементами юридичної норми), *функціональні* (закономірності взаємозв'язку, взаємовпливу державно-правових явищ, наприклад, зв'язок між матеріальними і процесуальними юридичними нормами, закономірності зміни, розвитку державно-правових явищ);

2) *за дією розглядуваних закономірностей у соціальному просторі – внутрішні* (зв'язок державно-правових явищ між собою, наприклад, зв'язки між державою і об'єктивним юридичним правом) і *зовнішні* (зв'язки державно-правових явищ з іншими соціальними феноменами, наприклад, взаємозалежність політики і юридичного права);

3) *за сферою дії закономірностей у державно-правовому просторі – загальні*, дія котрих поширюється на всю державу в цілому і на всю її правову систему, і *окремі*, які діють лише на частині, на “фрагменті” державно-правової дійсності (скажімо, закономірності методу правового регулювання майнових відносин в умовах ринкової економіки);

4) *за історичними межами дії – всезагальні* (яким підпорядковується право і держава в яких би то не було історичних умовах, в будь-якому місці й за всіх часів), *формаційні* (які притаманні праву і державі лише визначеного соціально-сутнісного історичного типу); *цивілізаційні* (характерні для права і держави, які існують в умовах відповідної ци-

вілізації); **особливі** (притаманні тільки конкретній державі, конкретній правовій системі чи певній групі держав, груп правових систем);

5) *за способом здійснення, формою прояву* – так звані **динамічні** (їх дія проявляється однозначно у кожному конкретному, одиничному зв'язку державно-правових явищ – наприклад, залежність юридичної сили нормативно-правового акта від місця правотворчого органу, яким його прийнято, в апараті держави) і **“статистичні”** (дія котрих проявляється лише на значному масиві, на множині державно-правових явищ як багатозначний, так званий стохастичний, зв'язок (наприклад, залежність рівня і динаміки злочинності від стану й зміни тих чи інших соціальних явищ).

Методологічне значення викладеної класифікації державно-правових закономірностей полягає насамперед у тому, що вона:

- полегшує виявлення тих сфер державно-правової дійсності, в котрих її закономірні зв'язки досліджені недостатньо;
- відіграє суттєву роль при виборі методу дослідження;
- виступає необхідним засобом встановлення субординації, “ієрархії” об'єктивних державно-правових законів, а тим самим і їх тлумачення, інтерпретації;
- дозволяє конкретизувати уявлення про шляхи здійснення основних функцій юридичної науки;
- сприяє обґрунтованості структурування всієї системи правознавства.

Так, спираючись на наведену класифікацію, можна додатково аргументувати висновок про те, що *предмет загальної теорії права і держави становлять тільки універсальні і загальні специфічні закономірності виникнення, структури, функціонування і розвитку державно-правових явищ*. Своєрідність таких закономірностей серед інших зв'язків у сфері державно-правової дійсності якраз і є об'єктивною основою для виділення особливої галузі знань, котра призна-

чена їх вивчати й відобразити, в окрему, самостійну науку у системі юриспруденції – *загальну теорію права і держави*.

Означеним предметом даної науки об'єктивно зумовлюються її статус у цій системі, її роль щодо інших наук – як юридичних, так і неюридичних. Ця роль концентровано відображається положенням про те, що загальна теорія права та держави є *світоглядною, фундаментальною, методологічною* юридичною наукою.

3. Функції юридичної науки

Функції юридичної науки – *це основні напрямки її впливу на соціальні явища, насамперед на права людини, на юридичне право й державу, а також на суспільні відносини, на формування і розвиток особи.*

Серед таких функцій вирізняються:

1) **констатуюча** – виявлення, фіксація наявних державно-правових явищ;

2) **інтерпретаційна** – пояснення сутності державно-правових явищ, причин їх виникнення і зміни, їх структури, функцій та ін.;

3) **евристична** – відкриття, виявлення невідомих раніше об'єктивних державно-правових закономірностей;

4) **прогностична** – формулювання гіпотез, прогнозів розвитку державно-правових явищ;

5) **методологічна** – використання положень юридичної науки як дослідницьких інструментів для “нарощування” нових знань як в юриспруденції, так і в інших науках (особливо важливу роль у цьому контексті відіграють, як відзначалось, висновки загальної теорії права і держави);

6) **практико-прикладна** – формулювання рекомендацій, пропозицій щодо удосконалення тих чи інших державно-правових інститутів;

7) **ідеологічно-виховна** – вплив на формування й розвиток правової, політичної і моральної свідомості, світогляду

і загальної культури суб'єктів, на зміцнення престижу, авторитету права і держави.

Виконання юридичною наукою інтерпретаційної, евристичної та прогностичної функцій пов'язане із дослідженням нею механізму дії державно-правових закономірностей, а виконання її практико-прикладної функції – з визначенням механізму їх використання.

Механізм дії державно-правової закономірності – це система соціальних явищ, які зумовлюють та опосередковують юридично значущу діяльність суб'єктів.

Механізм використання державно-правової закономірності – це система активних, цілеспрямованих дій зі створення умов і засобів, необхідних для її реалізації, а також її безпосереднього використання у практиці. Це поняття покликане відобразити діяльність щодо конструювання, виготовлення й “експлуатації” механізму дії державно-правової закономірності, тобто діяльності, яка “організовує” здійснення закономірності.

У кожному із зазначених блоків діяльності можна децю умовно виділити **“підмеханізми”**: а) загальносоціальний та б) спеціально-соціальний (юридичний).

Юридичний механізм використання державно-правової закономірності – це система юридично значущих дій зі створення державно-правових умов і засобів для реалізації закономірності, а також її безпосереднього використання у практиці.

Тема 23. Методологія юридичної науки

1. Поняття і склад методології праводержавознавства

Методологія юридичної науки – це **а) система підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження**, а також **б) вчення, теорія про їх використання в пізнанні державно-правових закономірностей**.

До складу цієї методології, зокрема, входять:

- *філософсько-світоглядні підходи* (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний, метафізичний та ін., визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, у тому числі державно-правових, закономірностей і можливості їх пізнання, здобуття об'єктивно істинних знань щодо них);

- *загальнонаукові методи*, тобто такі, які використовуються в усіх або у більшості наук (наприклад, структурний, функціональний методи, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні процедури: аналіз, синтез і ін.);

- *групові методи*, тобто такі, котрі застосовуються лише у певній групі наук, наприклад, тільки у суспільствознавстві (скажімо, метод конкретно-соціологічного дослідження);

- *спеціальні методи*, тобто такі, котрі прийнятні для дослідження предмета лише юридичної науки (наприклад, способи уявлення (тлумачення) норм права, своєрідні методи узагальнення юридичної практики).

Дослідницькі методи можна також розподілити дещо умовно на *емпіричні* (способи виявлення, фіксування, збирання, систематизації інформації про державно-правові явища) і *теоретичні* (способи пояснення, тлумачення зібраних даних, побудови понять, концепцій, прогнозів і ін.).

Усі названі групи методів безумовно необхідні для проведення повноцінного, всебічного, завершеного державно-правового дослідження; кожна з них може знадобитись на якомусь його етапі; тому навіть з цієї причини методоло-

гія правознавства має бути множинною, плюралістичною. Проте їхня роль у науковому пошуку не однозначна. Так, філософсько-світоглядні підходи визначають саму стратегію дослідження, його загальну спрямованість, орієнтують на встановлення, відбір, накопичення *цілком визначених у соціально-змістовному аспекті* фактів і, нарешті (що, можливо, є найголовнішим), обумовлюють оціночну інтерпретацію отриманих результатів дослідження. А без такого оцінювання, як би там не було, пізнання соціальних явищ не можливе. (Про це свідчить багатовікова історія суспільствознавства, зокрема праводержавознавства).

2. Сучасні проблеми перетворення методології вітчизняної юриспруденції

Радикальні зміни, котрих зазнали в останній чверті ХХ століття державно-правові явища в усьому світі, особливо у країнах Центральної та Східної Європи, зумовили необхідність адекватної “реакції” з боку праводержавознавства у цих країнах. Приведення цієї науки у відповідність із соціальними реаліями потребує передусім її методологічного “переозброєння”. Воно, вочевидь, стає можливим головним чином шляхом звільнення її від колишньої адміністративно-командної заідеологізованості, монополізації методологічних підходів, плюралізації використовуваних прийомів. Це – необхідна передумова об’єктивності пізнання державно-правових явищ, поступального розвитку юридичної науки, свободи наукової творчості.

Сучасна методологічна ситуація в усьому суспільствознавстві України (та й інших країн колишнього Союзу РСР), яка характеризується переходом від уніфікованої, єдино дозволеної, “одержавленої” методології до розмаїття методологічних підходів, поширюється, так чи інакше, й на вітчизняне праводержавознавство. Демонізація або, так би мовити, “роздержавлення методології” – безперечно плідний процес, який збагачує, демократизує пошуки істини, вивіль-

няє та стимулює дослідницьку енергію, дозволяє більш повно і всебічно досягнути предмет дослідження – специфічні державно-правові закономірності. Уже сьогодні можна констатувати позитивні результати цієї методологічної тенденції, втілені, зокрема, у переосмисленні “класичних” і запровадженні нових понять вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства – таких, як “права людини”, “права нації”, “правова держава”.

Але методологічний плюралізм не повинен перетворюватись на методологічний анархізм, на методологічну нерозбірливість, сваволю, “всеїстивність”. Адже таке перетворення (а його симптоми можна подекуди спостерігати як у праводержавознавстві, так і в інших суспільних науках сучасної України) не наближає, а віддаляє від положень, адекватних предмету пізнання, гальмує формування практично корисних висновків. Запобігти таким небажаним “витратам” в ході дослідницького процесу можна, як видається, за умов дотримання принаймні таких трьох загальнометодологічних постулатів:

- *об’єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом.* Саме предмет дослідження (тобто певна грань, “сторона”, окремий вид закономірностей об’єкта дослідження) “веде” за собою дослідницький метод, визначає межі його застосовуваності, придатності, прийнятності. (Наприклад, якщо йдеться про можливість застосування у правознавстві математичних методів, то навряд чи можна не погодитись з таким твердженням: перш ніж рахувати, треба визначити, а щό ж, власне, слід рахувати. Але дати відповідь на останнє запитання не зможе жодна математична наука;

- *необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об’єктивного критерію.* Щоправда, не можна не бачити того, що у разі, коли поняття істинності інтерпретувати у даному випадку як відповідність суспільствознавчих положень об’єктивним інтересам (потребам) окремих людей або окре-

мих частин соціально неоднорідного суспільства, тоді виникає питання: чи не доведеться визнавати плюралізм істин? Їх буде стільки, скільки існуватиме видів таких “часткових”, групових (а тим більше –індивідуальних) інтересів. Та чи не буде такий “плюралізм” своєрідним проявом агностицизму й виправданням будь-яких акцій, аби тільки вони відповідали чийсь інтересам? Відповідь на поставлене питання видається такою: стосовно *кожного* суспільства, *кожної* соціальної групи *істинні* оціночні знання будуть мати тільки один – незмінний, неспростовний зміст. Отже, і в цьому випадку об’єктивна істина, що „привязана” до конкретного суб’єкта соціуму, буде єдиною, однозначною;

- *неодмінним показником прийнятності, евристичності певного дослідницького підходу (і методу) слугує його спроможність сприяти виявленню, розкриттю соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не приховуванню, затушовуванню її.* Такою сутністю (як було зазначено при викладенні теми 4), є здатність даного явища задовольняти потреби, інтереси певної частини соціально неоднорідного суспільства (а у деяких випадках – й усіх його громадян).

Наведені загальнометодологічні положення видаються наукознавчими аксіомами: вони стверджені реальною дослідницькою практикою багатьох поколінь дослідників. Проте в сучасних процесах плюралізації суспільствознавчих (зокрема, правознавчих) підходів і методів зазначені аксіоми іноді ігноруються, внаслідок чого якраз і виникають ситуації методологічного „хаосу”, еkleктизму. Ці, можна сказати, *методологічні аномалії* найчастіше мають місце внаслідок:

1) використання певних загальнонаукових та інших методів дослідження *поза межами їх застосовуваності*, тобто абсолютизації, гіперболізації їх евристичних можливостей (в тому числі внаслідок ігнорування закономірної залежності між предметом і методом дослідження; так виникає загроза нової монополізації методології);

2) *“оприродичування” законів державно-правових явищ* (зокрема, внаслідок космізації, фізікалізації, біологізації дослідницьких підходів щодо права і держави), тобто *“механічного”* виведення закономірностей останніх безпосередньо з положень природничих наук;

3) *надмірної, тобто соціально-беззмістовної, “вихолощувальної” абстрактизації понять про досліджувані державно-правові явища* (шляхом використання загальнолюдських термінів без конкретно-історичної сутнісної інтерпретації, розшифровки смислу понять, що такими термінами позначаються). Але те, чи мають ці поняття (скажімо, поняття прав людини) дійсно загально-, а не частково-людський зміст, виявляється лише тоді, коли вони *“заземлюються”*, тобто застосовуються у конкретних умовах місця й часу, якими власне й визначається соціально-змістове розуміння, смислове *“наповнення”*. А воно ж, як свідчить практика, нерідко буває досить неоднозначним, неодноманітним;

4) *факторної “зрівнялівки”*, тобто прокламування рівнозначності залежності досліджуваного державно-правового явища від численних різноманітних факторів. У такий спосіб затушовуються відмінності між необхідними й випадковими зв’язками явищ, створюється ґрунт для заперечення об’єктивних закономірностей в галузі права і держави й дискредитації поняття про такі закономірності, зокрема підміни його більш широким (але менш змістовним) поняттям *залежності*;

5) *методологічної “зрівнялівки”*, тобто проголошення рівнозначності, рівноцінності усіх методів дослідження, заперечення будь-якої їх субординованості, системності (у той час як така субординованість об’єктивно зумовлюється наявністю різних рівнів дослідження, багатоаспектністю досліджуваних явищ);

б) *термінологічної мімікрії*, тобто словесного *“перевдягання”*, як то кажуть, зміни *“вивісок”*, дослідницьких підходів і методів. Йдеться про випадки, коли внаслідок своєї рідної термінологічної алергії колишні *назви* (справді дискреди-

товані спотвореною практикою використання позначуваних ними понять) замінюються іншими, новітніми термінами, які, хоча й звучать надто “модерно”, проте реально використовуються, інтерпретуються у тому ж значенні (сміслі), зречення якого було задекларовано.

Дотримання цих вимог – необхідна передумова евристичної ефективності плюралізації методології юридичної науки.

Все викладене у цій темі свідчить, як видається, про підставність вимоги дотримання *наукознавчої, методологічної дисципліни* (безперечно, не формально уніфікованої, не “одержавленої”).

Звільнення методології від адміністративно-командної ідеологічної запрограмованості не означає її свободу від фактологічної, логічної, а врешті-решт, істиннісної “дисципліни”, свободу від необхідності вдаватися до такого визначального критерію правильності методології, як реальні наслідки впровадження її результатів у суспільну практику. Саме ця практика й “вирішує”, якою бути методології.

Ця ж практика – резюмуємо, – до речі, найпереконливіше довела й доводить, що *ніколи не існувало, не існує і не існуватиме методології праводержавознавства, абсолютно нейтральної у соціально орієнтованому, соціально змістовному відношенні, тобто методології, так би мовити, соціально дистильованої, “очищеної” від впливу з боку загального світогляду, переконань і установок дослідника*. А такий світогляд завжди залишиться конкретним продуктом певних соціальних і природних умов, обставин життя безпосереднього носія або тієї частини суспільства, інтересам якої об’єктивно, незалежно від намірів дослідника, відповідають, “слугують” результати дослідження.

ЗМІСТ

<i>Передмова до дев'ятого видання</i>	3
<i>Передмова до першого видання</i>	5

Частина перша

ПРАВА ЛЮДИНИ І ПРАВОВА ДЕРЖАВА

(Теоретико-методологічні основи)

Тема 1. Основні права людини як загальносоціальне явище	9
Тема 2. Права нації (народу) і права людини	20
Тема 3. Правова держава як гарант здійснення та захисту прав людини – загальнолюдський соціально-політичний ідеал.....	29

Частина друга

СУЧАСНІ ДЕРЖАВИ

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

(Загальнотеоретична характеристика)

Тема 4. Поняття, соціальна сутність і причини виникнення держави. Види держав в залежності від їх сутності.....	37
Тема 5. Сутність сучасних держав соціально-демократичної орієнтації	48
Тема 6. Форми держав	56
Тема 7. Механізм та апарат держави	61
Тема 8. Держава у політичній системі суспільства	69

Частина третя

МЕХАНІЗМ ЮРИДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ПРАВ ЛЮДИНИ

(Загальнотеоретична характеристика)

Тема 9. Права людини і суб'єктивне юридичне право	79
Тема 10. Об'єктивне юридичне право.....	87
Тема 11. Об'єктивне юридичне право у соціальній системі суспільства	95

Тема 12. Сутнісна типологія об'єктивного юридичного права. Сутність права соціально- демократичної орієнтації.....	100
Тема 13. Правотворчість. Зовнішні форми об'єктивного права	106
Тема 14. Правова система і система права. Система законодавства та систематизація нормативно-правових актів	118
Тема 15. Юридичні (правові) норми	128
Тема 16. Юридичні відносини	133
Тема 17. Правомірна поведінка і реалізація правових норм. Законність та правоворядок.....	137
Тема 18. Застосування правових норм.....	142
Тема 19. Тлумачення правових норм.....	152
Тема 20. Юридична відповідальність за правопорушення.....	157
Тема 21. Правове (юридичне) регулювання суспільних відносин та його ефективність	164

Частина четверта

ПРАВОДЕРЖАВОЗНАВСТВО ТА ЙОГО МЕТОДОЛОГІЯ

Тема 22. Праводержавознавство (юридична наука): загальнотеоретична характеристика.....	175
Тема 23. Методологія юридичної науки	181

Для заміток

Для заміток

РАБІНОВИЧ Петро Мойсейович

ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Навчальний посібник

Видання 9-е, зі змінами

Редактори Н.І. Савчук, Т.І. Дудаш

Комп'ютерна верстка Г.Л. Кундельський

Підписано до друку 22.02.2007. Папір офсетний.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 7,17.

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. арк. 11,16. Наклад 1000 прим.

Видавниче забезпечення:

Видавництво (КВП) "Край"

79008, Львів, Підвальна, 3.

Свідоцтво держреєстрації ДК №1414.

Друк: ПП Кундельський

79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 14.

Свідоцтво держ. реєстру: серія В02 №076643.

Тел.: (0322) 72 78 97; 8 096 270 6287; 8 096 457 4093.